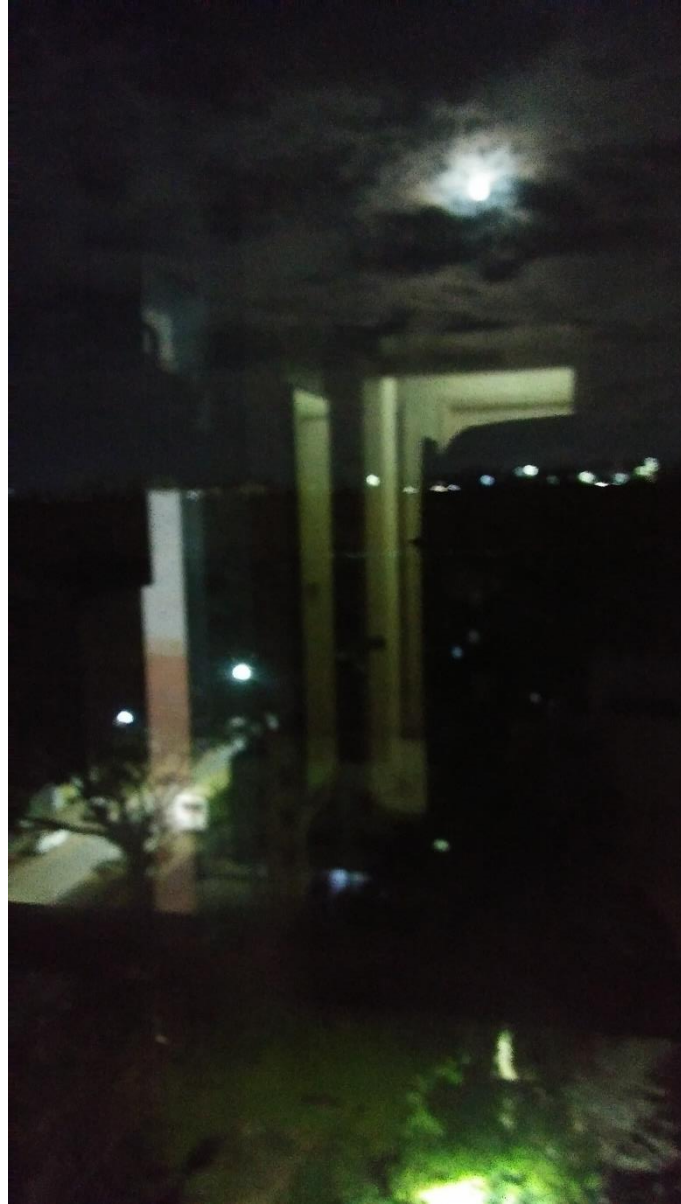

गद्य कविता
चं. प्र. देशपांडे.

ॡॡ गदु कवतुतु
आणल
' मरुठल कवतुतु '

१

सॉसची बाटली

खरे तर तो अत्यंत अहिंसक म्हणून त्याला स्वतःला आणि इतरही अनेकांना माहीत होता. तरीही आपल्याला असे कसे स्वप्न पडले, हे त्याला कळत नव्हते. एका हॉलमध्ये एक सभा चालली होती. तिथे तोही होता. खरे तर पिस्तूल त्याने फक्त सिनेमात आणि टीव्हीवर पाहिले होते. ते प्रत्यक्ष त्याच्या हातात कुठून आले ? पण अचानक त्याने उठून समोरच्या वक्त्याला गोळी घातली. तो तत्काळ कोसळला. त्यानंतर तो सहज त्या हॉलबाहेर निघाला. तिथे ना कुणी त्याला हटकले ना पकडले. पण बाहेरच्या पॅसेजमधून पुढे जात तो पायऱ्या उतरायला सुरुवात करणार तेवढ्यात समोरून तिघेजण आले. त्यानेच खून केलेला असल्याचे त्यांना माहीत होते. ते कसे ? त्यांनी टीव्हीवर पाहिले असेल का ? ते त्याला पकडणार आहेत हे जाणवताच त्याने त्यांनाही गोळ्या घातल्या. मग पायऱ्या उतरून तो रस्त्याने चालू लागला. संध्याकाळ किंवा खरे तर रात्रच असावी. पेरूगोटवरून चालत तो घरी पोचला. हे तर खरे तर पूर्णच चुकीचे होते. त्याचा शोध सहजच आधी घरीच तर घेतला गेला असता. पण घरी जायलाच हवे होते. कार्ड वापरले तर तो पकडला जाणे सोपे गेले असते. घरात असेल ती कॅश घेऊनच बाहेर पडायला हवे होते. कुणाशी काही न बोलता त्याने जेवण केले आणि असेल ती सगळी कॅश खिशात घेऊन तो बाहेर पडला. निघण्यापूर्वी त्याने कपडे बदलले. तो नेहमी वापरत नसलेला फुल टीशर्ट आणि जीनची पॅट त्याने घातली. अर्थात रात्रीचीच वेळ होती. थोडे चालत गेल्यावर त्याला त्याचा एक एके काळचा जिगरी मित्र भेटला. त्याच्याशी जेव्हा अनेकदा वादच होऊ लागले तेव्हा त्याने त्याच्याशी संबंध तोडले होते. ते पुन्हा जोडायचा त्याने प्रयत्न केला तरी याने नाही म्हणजे नकोच आता, असे केले होते. अमुक ठिकाणी हात लावल्यास वा लागल्यास भाजते हे एकदा कळल्यावर पुन्हा पुन्हा कोण तिथे जाईल मरायला ? पण त्याने ओळख दाखवली म्हणून यानेही दाखवली. जाऊ दे आता, कशाला ते जुने सगळे, असा याने विचार केला. एक तर आपण एक हिंसक माणूस आहोत हे लौकरच यालाही कळणार आहे आणि दुसरे म्हणजे कशाला आता ते या शेवटच्या टप्प्यात, असाही याने विचार केला. त्या मित्राच्या हातात सॉसची बाटली कशासाठी होती, कोण जाणे, पण फोन आल्यामुळे किंवा स्वतःचेच खिसे तपासायचे असल्यामुळे असेल, त्याने ती बाटली याच्या हातात दिली. ते चालत राहिले. मग त्याने ती बाटली परत स्वतःच्या हातात घेतली. पूर्वी ते एखाद्या बारमध्ये गप्पा मारत बसत असत. त्याच जिन्हाळ्याचे पुनरुज्जीवन करत हा म्हणाला, कुठे जाऊ या ? तो म्हणाला इथेच पुढे उजवीकडे मैत्री नामक आहे, ते चांगले आहे. मग ते तिकडे गेले. पण हे झाल्यावर आपण जाणार कुठे आहोत ? सगळे एस्ट्री स्टँड आणि स्टेशनने इथे लक्ष असणार. परगावी जरी गेलो तरी सगळ्या हॉटेलांकडे आपले फोटो आणि

वर्णने गेलेली असणार. अपराधी भाव आणि भीती लपवत तो बोलत राहिला. पूर्ण आयुष्य आपण नाकासमोर घालवले आणि आता हे असे घडल्याने आणि ते उघड झाल्याने घरचे, नातेवाईक, मित्र या सर्वांनाच प्रचंड धक्का बसेल, काहींची तर आयुष्येच बदलतील, या विचाराने त्याच्या हृदयाचे ठोके उलटेसुलटे पडत होते. गप्पा मारता मारता तो विषय आलाच त्याच्या बोलण्यात. तो म्हणाला – आपल्याला आवश्यक तेवढ्याच आठवणी राहाव्यात – रागलोभ, मानापमान, आवडनिवड हे सगळे सतत येईल तसे नष्ट होत राहावे. म्हणजे मग चुकूनही आपल्या हातून हिंसा घडणारच नाही – अगदी मानसिकही नाही घडणार – असे जगता येऊ शकेल ? तो मित्र चखणा उचलत होता, तो त्याने तोंडात टाकला, मग त्याने एक घोट घेतला आणि जरा वेळ विचारात बसून राहिला. मग किंचित हसून तो म्हणाला – हा लईच एकदम आध्यात्मिक आहे प्रश्न, अवघड आहे. ते सवडीने काढ शोधून तू. सध्या आपल्यांतले सगळे विसरून जाऊ आणि दिलजमाई करू. भेटत राहू पूर्वीसारखे. यावर हा म्हणाला की हो, दिलजमाई करूच पण भेटत राहू की नाही, ते नाही माहीत. त्या मित्राला काही कळले नाही.

--- ००० ---

२

चिमणी

मी खरे ते बोलून टाकणार. मी एक बाजारबुणगा माणूस आहे. म्हणजे पूर्वी फौजेबरोबर काही इतर माणसे असत त्यांतला एक. इतर कामांसाठी किंवा बिनकामाचीही. मी प्रत्यक्ष तो तसा नाही पण माझा अर्थ तोच आहे.

खरे तर माझा अर्थ मी कधी शोधायचा खास निकडीने असा प्रयत्नही नाही केलेला. शिवाय, जगण्याचाच काय अर्थ याचाही शोध घेतात म्हणे काहीजण. मी तेही नाही केले. मी साधा विचार केला. शोधणार कोण, मीच ना, मग, माझ्या बाहेरचे असे काय सापडू शकणार आहे ? जगण्याचा अर्थ काय झाडावरून थोडाच पडणार आहे सफरचंदासारखा ? की ओसंडून वाहणार आहे पाण्यासारखा माझ्या वस्तुमानामुळे ? तसे मी इतरांनी सांगितलेले जगण्याचे अर्थ खूप वाचले/ऐकले/पाहिले. उत्सुकता होतीच हो, नाही कशाला म्हणू ? पण काही सापडल्यासारखे नाही वाटले. ते डोक्यात जमा झालेले मी कधी कधी थोडेफार आठवू शकत होतो, इतकेच.

आपण एका बंदिस्त खोलीत जगतो असे फीलिंग यायला लागल्यामुळे एकदा असे वाटूनही गेले की खरेच साले असे जगून पाहायला हवे. बंद खोलीत. पण मग नोकरीचे काय ? निवृत्त झाल्यावर पाहू, असे ठरवले.

मी कुणाला काही सांगितले नाही. माझे अर्थ मित्र नास्तिक होते आणि अर्थ धर्मद्वेषे. पण त्यामुळे आमच्या मैत्रीत काही फरक पडत नसे. मला ते आस्तिक सर्वधर्मसमभावी म्हणत. एक प्रकारचा गौरवच तो. पण मला अशी माझ्या वा जगण्याच्या अर्थाबद्दल कधी कधी उत्सुकता वाटते, हे त्यांना मी सांगितले असते तर ते मला हसले असते. ते म्हणत की आपण आपली बुद्धी वापरत जगतो की नाही – त्या बुद्धीला त्या त्या वेळी जे जे महत्त्वाचे वाटते तोच एकूण अर्थ. दुसरे काही असूच नाही शकत. मग जगात इतके तत्त्वज्ञ, धर्मप्रसारक, संत होऊन गेले ते काय झक मारायला, असे मी त्यांना विचारे. ते म्हणत, अरे, ते फक्त तर्कशास्त्राची प्रगती करण्यासाठी होते. बाकी काही नाही. बघ ना, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष – हे सगळे तेच तर आहे. याच्यावर, त्यांना न सांगता, मी एकदा इहवादाच्या बाहेरचा उपाय करून टाकला. ही मीच कल्पिलेली आभासी माणसे असून माझ्या शोधाला गती देण्यासाठीच ती या जगात आहेत, असे मी ठरवून टाकले.

मी कधी कधी एकटा फिरायला जाई. ते म्हणत, असे कधीही कुणी एकटे राहू नये. कशाला तो खिन्नता रोगाचा धोका ? पण मी त्यांना जुमानत नसे. फिरून येताना मी एकटाच वाटेतल्या बागेत जाऊन तिथल्या बाकावर बसे. इतर स्त्री-पुरुष, खेळणारी मुले, पक्षी यांचा मला काही अडथळा होत नसे. पण अशा निरनिराळ्या जागा, इतकी माणसे जगात असणे हेच मला गूढ वाटे. मुख्य म्हणजे या वाटण्याची मजा येई.

एकदा एक सुमारे सत्तरीतला माणूस माझ्याच बाकावर येऊन माझ्या शेजारी बसला. सामान्यतः लोकांना राजकारणावर बोलायला आवडते, म्हणून मी तो विषय काढला. तर तो म्हणाला, आमच्या घरातल्या फिरत्या पंख्यावर आपटून एक चिमणी मेली. मीच तिला उचलून बाहेर टाकले. मी तिला वाचवू शकलो असतो का, असाही विचार येतो मनात कधी कधी. पण ती साली माझ्या स्वप्नातही येते. कधी चिमणी म्हणून तर कधी सुंदर स्त्रीचे रूप घेऊन. आणि म्हणते काय, तर म्हणे तुला म्हणजे मला एकटे वाटू नये म्हणून ती आहे माझ्या जगण्यात. मी स्पष्टच विचारले त्या माणसाला, तुम्ही खिन्नखिन्न तर नाही ? यावर तो म्हणाला की मला म्हणजे त्याला खरेच नाही माहीत. पण असणारच हो खिन्न कारण ती चिमणी जरी खरीखोटी कशीही असली तरी ती दुसरीच असणार ना ! ती आणि मी एकच, असे कसे असेल ? इथूनच मला अर्थाचा मार्ग दिसेल असे मला त्या क्षणी वाटले.

--- ००० ---

करकोचा

खरेच सांगतो, करकोचा मी पाहिलेलाही नाही. चित्रपटातही नाही. आपल्याकडे बऱ्याचदा बगळे दाखवतात. करकोचे नाहीत. बगळ्यांची माळ ठीक आहे पण करकोच्यांची माळ ऐकलीय कधी कुणी ? तर जे मी पाहिलेलेच नाही वा मला माहीतच नाही किंवा सतत कानावर पडतेय, असेही नाही, ते कसे येईल माझ्या बोलण्यात ? लहानपणी ती कोल्हा-करकोचा गोष्ट ऐकली होती, इतकेच. पण ती काही इतकी अगदी माझे मन व्यापून बसलेली नाही. आणि कारणच काय मुळात ? तो पक्षी आहे, हे इतपत ठीक पण याहून जास्त काहीच नाही. माझ्या बोलण्यात तो यायचा चान्सच नाही. शेवटी कितीही, कुणीही असो, त्याच्या वा तिच्या मनाच्या कक्षेत असेल तेच बोलणार ना ? तर तुम्ही म्हणालात की मी करकोच्याबद्दल बोललो. एक वेळ बगळा ठीक पण करकोचा ? नोप ! मला तर असेच वाटते की बगळ्यावर बोलण्यासारखे काही नव्हतेच तुमच्याकडे म्हणून मुद्दाम तुम्ही करकोचा आणलात. तुम्हाला तरी समजतो का करकोचा, हा डाऊटच आहे मला. पण करकोचा खोडून काढायला तुम्हाला सोपा वाटला. त्याच्या विरोधात काही आर्ग्युमेंटस तयार होती तुमच्याकडे. आणि मला तुम्ही नामोहरम केलेत असे दाखवता यायलाच हवे, ही तुमची मानसिक निकड होती. कारण, तसे तर मी बगळ्याबद्दलही बोललो नव्हतो. पण मी बगळ्याबद्दल बोललेलो असू शकतो हे लोकांना पटू शकते, त्याचा फायदा घेऊन तुम्ही जरा पुढे गेलात. आणि माझे म्हणणे म्हणजे करकोचाच आहे असे दाखवत मला हरवण्याचा तुम्ही घाट घातलात. आता मी कितीजणांना सांगत बसणार की अहो, नाही, मी पार अनभिज्ञ आहे करकोचाबद्दल ? खरे तर तुम्ही माझ्या नावावर हा करकोचा खपवलात त्यामुळे या शब्दाकडे माझे लक्ष तरी गेले. अन्यथा कारणच नव्हते काही. पण त्यामुळे दृश्य असे झाले तयार की करकोच्यावरून पुढे तुम्ही जे बोलताहात ते तुमचे बरोबरच आहे. तुम्ही हे असले क्षुद्र गेम खेळावे हे मला काही आवडलेले नाही. पण मी काय म्हणतोय हे तुम्हाला समजतच नसल्याने तुम्हाला वाटते की पूर्ण मलाच निकालात काढावे. पण एक लक्षात घ्या, माझे अमुक असे म्हणणे आहे असे काहीही सांगत निरनिराळे लोक मला ठिकठिकाणी खोडत राहतील. सगळे कदाचित माझ्यापर्यंत येणारही नाही. आणि समजा कळले ते मला तरी असे किती ठिकाणी मी स्पष्टीकरण देत बसणार ? आणि मीच बरोबर असे सिद्ध करायची जिद्द तरी कुठाय माझ्यात ? किंबहुना असे वादात जिंकणेविकणे हे मला निरर्थकच वाटत आलेले आहे. माझ्या मताप्रमाणे जग घडले म्हणजे सर्व माणसांसाठी तो स्वर्ग असेल, असा भ्रम माझ्या डोक्यात नाही येऊ शकत. कारण पाहतो ना मी, जग कसे असायला हवे हे सांगणारे लोक ! या सगळ्यांचा महत्त्वाचा प्रॉब्लेम मला हा दिसतो की हे जग आता आहे असे भंगार कशामुळे झालेय हे नाहीच घ्यायचेय त्यांना समजून, उलट तो प्रश्नही नकोय त्यांना समोर. म्हणूनच तर ते जग कसे असायला हवे त्याच्या कल्पना लढवत राहतात.

माझे म्हणणे एवढेच असते की सध्याचे जग हे मतमतांतरांचे आहे. मग त्यात अस्मिता, कट्टरता, अतिरेकीपणा, दहशतवाद, हे सगळे आले. एकदा तुम्ही मतस्वातंत्र्य म्हटले की थांबवणार कुठे ते ? म्हणजे सगळे मान्यच होते ना यात – संघर्ष, हिंसा, अन्याय, विषमता ? तुम्ही म्हणता की तुमची मते स्वर्ग आणणार आहेत आणि तो नेमक्या

तुमच्या विरुद्ध मतांचाही तेच म्हणतो – त्याची मतेच हितकारक आहेत ! म्हणून मी म्हणत होतो की मतांचा हा मार्गच नाकारता येईल का ? मी मत नव्हतो मांडत. पण यात तुमचे मत खोडले जाते असे तुम्हाला वाटले. आणि खोडण्यासारखे तर मी काही बोलतच नव्हतो. म्हणून हेतूपूर्वक तुम्ही करकोचा आणलात. मी एवढेच करणार -- आपल्याला काही म्हणायचेच नाहीय तर खोडले काय जाणार, असे म्हणून दुर्लक्ष करणार. दुसरा काय आहे प्रश्न ? मी असा सगळीकडे खोडला जातोय असे दिसत राहिल्याने माझी प्रतिमा पराभूत दिसेल का ? अहो, प्रतिमा म्हणजे सादर केलेले एक मतच तर असते ! माझ्या प्रतिमेची तरी मी कशाला काळजी करू ? चालू द्या तुमचे ! यातून होणार काय शेवटी – सगळ्यांचीच मते जोरात चालू राहणार, कुणाच्याच मताप्रमाणे पूर्ण काही घडणार नाही आणि नुसतेच कुणी जिंकत आणि कुणी खोडले जात राहणार ! करकोचा हाच विषय सतत चर्चेत ठेवा तुम्ही ! चालू द्या !

--- ००० ---

माझी भाषाच तुम्हाला हास्यास्पद वाटत होती असे नव्हे तर माझ्या आठवणींच्या सावल्याही तुम्हाला तुडवून काढायच्या होत्या. खरे तर तुम्हाला एक कळलेले होते की नको तो गौप्यस्फोट होऊन गेलेला आहे आणि आता कोणतेही बदल थोपवणार नाहीत उघडकीला आलेला तुमचा रोग. पण त्याचाच राग तुम्हाला काढायचा होता आणि साहजिकच मीच होतो निमित्त ती जखम खोलली जाण्याचे, हे तुम्ही जाणून होता. आता तुम्हाला परतीचा मार्गच उरला नव्हता, याने होणारा तुमचा तिळपापड निदान भटक्या कुत्र्यांना तरी ठार करेल आणि त्यामुळे तुमच्या मेंदूतल्या पेशी शमतील, असे तुम्हाला वाटत होते. आता होता कुठे तुम्ही आनुवंशिकतेचे बंदी ? आहे त्या संसारात क्रांती करत राहण्याचे तुमचे स्वप्न भंगून गेलेले होते. मला का धरत होता तुम्ही जबाबदार ? कारण, असलेले, दिसणारे कोणतेही अस्तित्व सहन नसते करू शकले तुमचे हे वैरभाव. पण मला नगण्य लेखणे तुम्हाला अपमानास्पद वाटत होते. मला महत्त्व दिले तरच तुमच्या क्रोधाला कोंदण मिळणार होते ऐतिहासिक विश्लेषणाचे. वर्षानुवर्षे चाललेला प्रवास कंटाळवाणा असला तरी धोकादायक नव्हता. तुमच्या प्रेयसीचा लठ्ठपणा हा काही अगदी गगनाला गवसणी घालणारा प्रॉब्लेम नव्हता. तिला तर तुम्ही सांगूही इच्छित नव्हता की एका नगण्य कबूतराने चोच मारली होती तुमच्या असण्यावर आणि त्याने विद्ध झालेली होती तुमची सर्वमान्य दुनिया.

लपवूनच ठेवायचे होते तुम्हाला माझे असणे. मी तुम्हाला माहीत झालेलो होतो ते निष्कारण तुम्ही माझ्या नादी लागलात तुमच्या खिन्नतेत म्हणून. लोकांना हे कळणे शक्यच नव्हते. तुमची काळजी घेण्यासाठी तुमचे आप्तस्वकीय कधीही तयार होते पुन्हा तुमची हरवलेली शिफारसपत्रे शोधून द्यायला. तुमचे राग लोभ प्रेम लळा एवढेच काय तुमचे संतापही शाबूत राहावे अशीच त्यांची इच्छा होती. तरच हे जग, नष्ट होण्याच्या भीतीशिवाय करू शकणार होते शास्त्रीय राजकीय आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक आणि भौगोलिक प्रगती. कारण कुणाचीही जखम उघडी राहणे म्हणजे सतत अनिश्चिततेचे सावट वाहू देत राहणे होते. त्यांची मुले त्यांनी घातली होती सैनिकी शिक्षणात आणि सीमाभाग शाबूत ठेवणे मस्टच होते. आतले अन्याय हळूहळू आज ना उद्या जाळून टाकता येतील पण जगात हसे होऊ नये हे महत्त्वाचेच होते, याबद्दल त्यांना वा तुम्हाला शंकाच नव्हती.

पण सुदैवाने वा दुदैवाने तुम्ही अंड्यातून बाहेर पडलाच होता. आता परत अंड्यात कसे जाणार ? आता तुम्हाला एकच मार्ग होता, तो म्हणजे पुन्हा तुम्ही खिन्नतेत गेला आहात असा बहाणा करणे. आणि तुमचा देवावर विश्वास असल्याने तुम्ही औषधे घेणार नाही, असे म्हणणे. समुपदेशनाला येणाऱ्या कुणालाही, सारखे लैंगिक बोलून पळवून

लावणे. तुम्ही त्यांचेच आहात हे दाखवत राहण्यासाठी आता तुम्ही त्यांच्यापासून तुटला आहात असे भासवणे अत्यावश्यक होते. आणि तसे, मनातून, म्हटले तर, माझ्यावर राग काढत राहण्यात काही तथ्यच नाही, हे तुम्हाला समजत होते. पण जगाच्या व्यवहाराला व्यवहारानेच उत्तर तर शोधावेच लागणार होते. अस्तित्व टिकवायचे असेल तर साशंकता आणि संशय यांचा त्याग करावाच लागणार होता.

--- ००० ---

५

साप, पक्षी आणि माणूस

डोंगराळ रस्त्यावर जाणाऱ्यायेणाऱ्या कार्सखाली सापडून मेलेले अनेक लहानमोठे साप दिसतात. लहानच जास्त. त्यांना कळतही नसेल की आपण जिवंत होतो आणि आता मेलोय. त्यांच्या बाजूने बोलायला वकीलही नसतात कुणी. फक्त एकदा एक मोठा साप तिथून जाताना रागावून बोलला होता, ते असे होते – यांच्या हातून मांजर मेले की साले पश्चात्ताप म्हणून सोन्याचे मांजर दान करायचा विधी करतात – मग द्या ना आता सोन्याचे साप ! तेव्हा माझ्या मनात विचार आला की याला कसे कळले असेल ते मांजराचे ? कारमधले लोक जर उतरले ना खाली तर कडकडून चावेल हा त्यांना. पण, भावनिक स्मृती जास्त नसते त्याला, हा एक प्रॉब्लेम असतो त्याचा. किंवा नसतो, असेही म्हणता येईल. त्याच्या चकचकीत त्वचेसारखाच, किंचित पावसात भिजलेला नागमोडी रस्ता हे सगळे रोजच पाहतो आहे. पण कुणाचे बरोबर कुणाचे चूक हे त्याला कळू नाही शकत. तरी त्याला थोडे वॉईट वाटतेच. पण तो त्याचे काम नाही थांबवू शकत. माणसांच्या जगातल्यासारखे न्यायदान त्याला कसे येणार ? पण त्याला कुणी दोषही नाही देत. जवळून उडालेला एक पक्षी म्हणाला, इतक्या कशाला लागतात भावना आणि कल्पना ?

मी वर पाहिले. मला उंच उडणारे पक्षी दिसले. त्यांना हा असा गाड्यांखाली मरायचा धोकाच नाही. एकदा तर मला प्रश्नच पडला होता की मरतात तरी कसे हे ? उडता उडता हार्ट अॅटॅक येऊन वा स्ट्रोक आल्याने थेट खाली पडून मेलेत, असे तर कधी दिसत नाही. मग एकाने सांगितले, म्हातारपण, आजार हे त्यांनाही असते पण मरायच्या वेळी ते असे बाहेर नाही काही उद्योग करत. त्यांच्या घट्यात वा लपण्याच्या ठिकाणी ते जातात आणि तिथे मरतात. त्यांचे विघटन लौकर होते. किंवा कुठे खालीबिली पडले तर तसले मेलेले अन्न चालणारेही काही असतात. तसे संपतात मग ते. अंत्यदर्शनविर्शन काही नाही. मयत पक्ष्याच्या साथीदारांना दुःखविःखही होते म्हणे !

माणसालाच कटकटी फार. जाळा, पुरा. पण मेल्यावर काही कळतच नसणार म्हणा ! तरीही त्याच्या आठवणी जागवा, श्राद्ध करा, आणि असे वर्षानुवर्षे करा ! आणि फारच मोठा कुणी असेल तर त्याची स्मारकभवने उभारा, रस्त्यांना नावे द्या, पुतळे उभारा, पुतळ्यांच्या विटंबना करा, त्यांतून दंगली करा, एकमेकांचे मर्डर करा आणि मग शेवटी सलोरख्याचे, शांततेचे आणि प्रेमाचे महत्त्व चर्चेत ठेवा ! सर्वांत बुद्धिमान प्राणी माणूसच – निर्विवाद !

--- ००० ---

६

दगड

सकाळी तुम्ही उठता तेव्हा तुमच्या डोक्यातला तुमच्या स्वभावाचा दगड संपृक्त होऊन घट्ट झालेला असतो. काही मिनिटे तुम्ही बोलतही नाही कुणाशी. त्या दगडाने तुम्हाला पूर्ण तोडलेले असते आजूबाजूच्या हवेपासून. आता पहिले काम हेच असते की त्याला थोडा तरी मऊपणा आणणे. अन्यथा या एकाकीपणाने या जगातून निवृत्तच झाल्यासारखे होईल आयुष्य. खरे तर हा दगड, जगणे कंटाळवाणे, कोंडलेले, क्रूर आणि दुःखी करत राहतो, हे कळत असूनही काही करता येत नाही. पण खोटे कशाला बोला, मधून मधून सुखाचे कारंजेही उडतातच की त्यातून ! पण साले ते आपोआप त्याच्यातून नाही उडत. सारखे बाहेरून काहीतरी घडावे लागते. स्पर्श वा बातमी वा आठवण. हा दगड साला चेहऱ्यावरही करतो परिणाम बाहेरच्या. कितीही नको वाटले तरी तुम्ही कोण आहात, कसे आहात ते सारखे अधोरेखित करत राहतो. त्यामुळे, त्या मर्यादेतच लोक आपुलकी ठेवतात, घाबरतात, सावध राहतात आणि काळजी घेत राहतात त्यांच्या त्यांच्या आयुष्याची. त्यातून प्रेमाचा माहोल जो उभा राहतो तो म्हणजे असतो काहीशा मऊ पडलेल्या स्वभावांचा आनंदोत्सव. रात्रीची सहल आणि दिवसाचे सिनेमे एवढाच फरक वागवत. उत्तम दारू असावी,

खाद्यपदार्थांची रेलचेल असावी आणि दगड विसरत राहणे जमत राहावे, असे मस्त सगळे ! शेवटी जे काय बोलायचे, ठरवायचे ते वस्तू आणि माणसे यांबद्दलच तर असणार. हेच तर नैसर्गिक असते. दुसरे काही तर कल्पनेतही आलेले नसते.

यातून आता माणसे, वस्तू, निसर्ग दुरावत जाणे तर घडणारच ना. ते अगदी तर्काला धरून आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचेच तर आहे. त्याचे परिणामही घडणारच ना काही ना काही. तुम्ही ठरवता की याला नियती न म्हणता विज्ञान म्हणायचे. खरे तर शब्द, भाषा तुम्ही हळूहळू शिकत आलेले असता – त्यातूनच तर तुमच्या दगडाचे शिल्प तुम्ही घडवत आणलेले असते. ते मात्र तुमच्या बाहेर दिसणाऱ्या शरीरासारखे नसते. ते असते पिकासोच्या चित्रासारखे – हात भलतीकडेच असलेले, डोक्यामागे नाक आणि छातीवर डोळे असलेले. मुख्य म्हणजे तुम्हाला स्वतःला नम्र आणि कुरूप दिसणारे पण थोडेफार गुप्त ठेवता येणारे. बाहेर तुम्ही म्हणता की पिकासो खरे तर आपले खरोखरचे असणेच चित्रित करतो – हिंसक आणि प्रेमाचा अभाव असलेले आणि तरीही शांततेचे ढोंग करणारे. त्यामुळेच तर आपल्याला तो हवासाही वाटतो आणि त्याचा तिरस्कारही वाटतो. यात तत्त्वज्ञान कसले आलेय ? जे आहे ते आहे !

पण कधी तरी येतोच विचार साला की याहून वेगळे काही शक्य असेल का ? छे छे, हा प्रश्न तर आध्यात्मिक आहे, निसर्गबाह्य आहे, काल्पनिक आहे म्हणून तुम्ही फेटाळता. इथे तुम्हाला एक पुसटशी शंका चाटून जाऊ शकते की साल्या त्या नाइलाजाने जोपासलेल्या दगडाला सोडायची भीती तर आपल्याला बुद्धिनिष्ठ करत नसेल ? श्रद्धा नको, नियती नको पण हा जाच आणि ही हिंसा अटळ आहे का, याचा मागोवाच नाही घ्यायचा ? का, कशासाठी हा एवढा बंदोबस्त ? काही हरवण्याची, वेडे होण्याची शक्यता आहे यात की एक प्रकारची काल्पनिक खात्रीच आहे तशी ? आपण प्रेमाचे, आपल्या धैर्याचे कवच दिलेली आपली मुलेही आपण याच चरकात तर ढकलतो आहोत. त्यांना प्राप्त होणाऱ्या अवकाशाची इंचभरही जागा कुणी बळकावता कामा नये, म्हणजे तरी काय ? थोडेफार डिस्टर्ब होत का असे ना, त्यांचे अवकाश शाबूत राहिले की आपल्या कारंज्यांना आयुष्य मिळत राहिल, हेच ना ? आपल्या स्वभावाचा दगड जड होत चाललेला जाणवणे आणि बधीर वाटत जाणे म्हणजेच वय होत जाणे ! की ? ---

--- ००० ---

७

अमानुष

त्याच्या पत्नीकडे संपर्क कौशल्य नव्हते. काही सांगताना ती कुठूनही सुरुवात करे. संबंधित पात्रांची नावे कधी सांगे तर कधी राहून जात. त्या पात्रांचे एकमेकांशी काय नाते, हे ऐकणाऱ्याला नीट कळावे, याची काळजीच नसे सांगण्यात. एक तर तिच्या लांबच्या नात्यातले वा माहितीतल्या कुटुंबांचे अघयावत रेकॉर्ड त्याच्या डोक्यात नसे. खरे तर त्याला त्यात खास इंटरेस्टही नसे. हे असले बोलत बसणे, हे त्याला वेळ घालवायचे गॉसिप वाटे. त्यामुळे, त्याचे ऐकणेही सदोष असे. पण एक सभ्यपणा म्हणून तो समजून घेत असल्यासारखे बघत राही. मध्येच, चुकून, कुणाचे कोण वा कधी घडला हा अपघात वा कुठे घडला, असे काही विचारे. ती एकदम भडके. सगळे तर सांगितले, असा चेहरा करून जरा चिडून देई उत्तर. तरी त्याला नीट कळतच नसे. पण तो विचारायचा बंद होई. काय होणार आहे नाही कळले तरी, या विचाराने तो गप्प राही. झाले ते वाईट झाले म्हणे. त्यांच्यावर हे एक मोठेच संकट आहे, म्हणे. ती अजून काही सांगत राही. नातेवाईक यायला कसा उशीर झाला, त्या अपघातात गेलेल्या मुलाचे वडील कसे बेशुद्ध पडले, वगैरे. तो फक्त चेहरा गंभीर ठेवे आणि मनात म्हणे, जाऊ दे, मरू दे तिकडे.

असे दोनतीनदा झाल्यावर त्याने न कळलेले विचारायचेच नाही, हेच तंत्र वापरात ठेवले. पण नंतर पुढे कधी त्याचा उल्लेख आला तर ते पुढचेही कळत नसे. तेव्हा मात्र तो कुणाचे कोण ते विचारी. ती जोरदार चिडे. एवढे सगळे सविस्तर सांगितले तर होते. आपला नवरा आपल्याला किंमतच देत नाही, असे तिला वाटे.

शेवटी एकदा तो वैतागला. तू कृपया मला काही सांगतच जाऊ नकोस, म्हणाला. माझा मेंदू जरा स्लो असून माझे आकलन कमकुवत आहे, म्हणाला. कुणा दुसऱ्यांमुळे आपल्यांत नकोत वाद, म्हणाला. यावरही ती चिडली. अर्थशास्त्रातले बरे कळते इतके अवघड आणि हे सोपे मात्र नाही कळत. याचे कारण एकच आहे, ते म्हणजे माझ्याकडे तुमचे लक्षच नसते, असे ती म्हणाली. काय समजायचे ते समज, मरू देत तुझे नातेवाईक आणि माहितीतले सगळे. मला त्यांच्यांत कवडीचे इंटरेस्ट नाही, तो म्हणाला.

हे त्याने एकदा सहज त्याच्या एका मित्राला सांगितले. फारसे महत्त्व नसलेले पण प्रॉब्लेम असलेले असे कसे काही असते, हे सांगताना. मित्र म्हणाला की ही तुझी भूमिका बरोबर नाही. दुसऱ्यांबद्दल अशी असंवेदनशीलता धारण करणे हे अमानुष आहे. मग, नाही बाबा नीट कळले, हे न पाहता माझ्यावर चिडणे, हे नाही का अमानुष – त्याने विचारले. अरे, पण, एखाद्या माणसाचा मृत्यू आणि तुझा होणारा अपमान यांत विवेकाने काही फरक करशील की नाही – मित्राने विचारले. विवेकाने फरक तसा नाही बघायचा, हा म्हणाला. ते जे काय घडले त्यामुळे आमच्या जगण्याला आहे का काही धोका वा त्रास, हे पाहायचे. चिडचिड केल्यामुळे आमचे संबंध बिघडतात, प्रेमाचा नाश होतो – याला महत्त्व द्यायला हवे. लांबचे महत्त्वाचे की जवळचे याचा विवेक हवा. यावर तो मित्र म्हणाला की भूमिका ही मानवतेचीच असायला हवी, मग भले आपले नुकसान झाले तरी चालेल.

हे नक्की ना *****, मग ऐक – या तुझ्या मानवतावादी भूमिकेमुळे आपले संबंध बिघडले, असे समज – तो म्हणाला. यावर, खड्क्यात जा मग, तू अमानुष माणसा, तो मित्र म्हणाला.

--- ००० ---

८

यश

तो एक साधा सर्वसामान्य असा कॉलेजविद्यार्थी होता. अभ्यास, सिनेमा, क्रिकेट असा. खास विशेष उत्सुकता वाटावी असे फारसे काही नव्हते. पण, एका गोष्टीमुळे त्याच्यात जरा वेगळेपणा आलेला होता. एकदा, म्हणजे निदान असे झाले होते की, त्याला न्यूमोनिया झाला होता आणि त्यातच किंवा त्याच्या परिणामामुळेही असेल, त्याचे बीपी लो झाले होते. लघवी थांबली होती. डॉक्टर म्हणाले होते की मध्यरात्रीपर्यंत लघवी झाली तर ठीक, नाही तर अवघड आहे. तर ते सगळे एकदाचे निस्तरले गेल्यावर गूढ म्हटल्या जाणाऱ्या गोष्टीकडे त्याचे लक्ष जायचे. माणूस मुक्त होतो म्हणजे काय होते, असा एक प्रश्न, फार गांभीर्याने नव्हे, पण, असू दिला होता त्याने मनात.

त्याच दरम्यान वर्तमानपत्रांत बातम्या येऊ लागल्या एका हठयोग्याबद्दल. हठयोग म्हणजे काय, हे त्याला माहीत नव्हते. तसा तर त्याने राजयोग हाही एक शब्द ऐकलेला होता. त्याचाही त्याला अर्थ नव्हता माहीत. तर तो हठयोगी म्हणे पाण्यावरून चालून दाखवणार होता. हठयोग ही गोष्ट सत्य असून ती आहे जगात अस्तित्वात, हे त्याला दाखवायचे होते. त्याने कशी ही खास सिद्धी प्राप्त केलेली आहे, तेही त्याला दाखवायचे असेल. सिद्धी हा शब्द त्याला वर्तमानपत्रातूनच कळला होता. त्याचा अर्थ, एखादे विशेष कौशल्य वा शक्ती असा असावा, असे त्याने समजून घेतले होते. त्या हठयोग्याने वेळ, वार, तारीखही जाहीर केली होती. अनेक वार्ताहर, भारतातली सगळी चॅनेल्स आणि परदेशांतूनही काही प्रतिनिधी हजर राहणार होते. रोज काही ना काही येत होते. मनातून त्याचा याला पाठिबा होता – असे घडावेच असे वाटत होते. काही गोष्टी या आपल्या इच्छेवर वा मनावर नाहीत अवलंबून, असे होण्यात त्याला बरे वाटेल, असे त्याला वाटत होते. पण, त्यामुळे का म्हणून बरे वाटेल, हे त्याला समजत नव्हते. हे काही घडण्या आधीच काही लोक या प्रकाराची चेष्टा करत होते, खिल्ली उडवत होते. ते त्याला आवडत नव्हते. खूप अभ्यास करून त्याने हे काही मत बनवले होते असे नव्हे, पण, आपोआपच अशा गूढाला पाठिबा देणेच त्याला समाधानाचे वाटत होते. तरीही, एक प्रश्न होताच – गूढ म्हणजे जर मनाच्या कुवतीबाहेरचे काही असेल तर हा तारीख-वार सांगून जाहीर कसे काय करत होता ? म्हणजे त्याला आता हे गूढ राहिलेच नसेल का, असा प्रश्न त्याच्या मनात येई. इथे त्याला एका प्रख्यात क्रिकेटपटूचे बोलणे आठवे – समजा उंच उडालेला कॅच आहे आणि तो माझ्याकडेच येतो आहे, मलाच पकडायचा आहे – तेवढ्या क्षणांत समजा माझ्या मनात आला विचार की जमेल ना मला, हा सुटला तर

माझी किती छीःथू होईल – तर सुटलाच समजा कॅच ! कोणताही विचारच न येता पूर्णच व्हायला हवे ते कॅच पकडणे. मग, हा हठयोगी, आता मी दाखवतोच हे करून, असे मानसिक सगळे मोठे करून कसे काय हे करतोय ? कॅच सुटण्याचीच नाही का यातून शक्यता ? त्याने आधी ट्रायल घेऊन पाहिली असेलच म्हणा ! या कारनाम्यासाठी एक मोठा हौद बांधला होता म्हणे !

प्रत्यक्षात घडले असे की तो हौदावर काठाशी उभा राहिला, त्याने काही मंत्र म्हटले आणि झटकन पाण्यावरून चालायला म्हणून तो सुरू झाला – आणि अरेरे – थेट बुडालाच तो ! दुसऱ्या दिवशी सगळीकडे तो हौदात उभा राहिलेला आणि त्याच्या डोक्या-तोंडा-जटांवरून पाणी निथळतेय, असे फोटो ! त्याला वाटले, बुडालाच होता ना, जाऊ दे – तसेच त्याने एक दहा मिनिटे तरी पाण्यातच राहायला हवे होते – नंतर तो बाहेर आला असता तर अशी नाचक्री तरी झाली नसती ! पाण्यात तो इतका वेळ राहू शकतो, हे तरी काही विशेष घडले असते ! ते काहीही असो, त्याला या अपयशाचे वाईटच वाटले, हे मात्र खरे !

तो अक्षरक्षः तोंड लपवत होता, सगळीकडे हा विषय टाळत होता. हठयोगातसुद्धा, बघा आता, पकडतोच मी कॅच, असे नसावे बहुतेक, आणि तेच तो करायला गेला आणि फसला. आधी कधीतरी जमले असणार ते त्याला. इथे, मन, विचार, अहंकार यांमुळे तो फेल गेला असणार. त्याला याचे खूप वाईट वाटले. जगातली बरीच अपयशे ही, आता मी होऊनच दाखवतो यशस्वी, अशा भावनेतूनच घडत असावीत, असे त्याला वाटले. त्यामुळे, खरे तर अपयशी लोकांबद्दल वाईट वाटायला हवे, सहानुभूती वाटायला हवी, असे त्याला वाटले.

पण मग, एक नवाच प्रश्न आला समोर – अहंकार असला तर अपयश येण्याचीच शक्यता जास्त आणि अहंकारच नसेल तर त्या यशाचा आनंद कुणाला होणार ? क्रिकेटपटू हे सगळे सराव करकरीन यंत्रमानवच होत असतील साले ! कॅच सुटायचा प्रश्नच नाही ! मग अगदी कॅचेस पकडण्याचा जागतिक विक्रम करून तरी उपयोग काय ? डेडच ना सगळे ! मयतच तर !

त्यानंतर त्याला अपयशी लोक विचारे आणि यशस्वी लोक वेडे वाटायला लागले !

--- ००० ---

रशियाची एक भूमिका आहे.

युक्रेनची एक भूमिका आहे.

अमेरिकेची एक आहे.

फ्रान्स, जर्मनी आपापले काही बोलत आहेत.

रशियातला कम्युनिस्ट पक्ष म्हणतोय की म्हणे हे पुतिनचे युद्ध आहे, आमची याला मान्यता नाही. कोणत्याही एखाद्या देशाने दुसऱ्या एखाद्या देशाचा कडा घ्यावा, हे आम्हाला मान्य नाही.

युक्रेनमधले बंडखोर म्हणताहेत की रशियाचे बरोबर आहे, आपण त्यांचे ऐकू या.

भारतानेही योग्य ती भूमिका घ्यावी अशी जगाची आणि विशेषतः युक्रेनची अपेक्षा आहे.

रशिया हा भारताचा, आजोबांच्या काळापासूनचा मित्र आणि संरक्षणाच्या क्षेत्रातला विश्वासू पाठिराखा.

कुणी म्हणताहेत की म्हणे अमेरिकेने इकडून जाणाऱ्या भारताच्या सॉफ्ट वेअर कामांवर नुसता दोन टक्के टॅक्स वाढवला तरी भारताचा बाजार बसेल.

-- ही सगळी समजा सांगोवांगीची उथळ माहिती आणि मुत्सद्देगिरी नसलेले ज्ञान आहे.

तर करावे काय ? युद्ध आणि विध्वंस तर चालू झालेला आहे. आणि त्याची व्याप्ती वाढली तर कशाचे काय होईल आणि मुख्य म्हणजे आपले काय होईल हे कुणालाच नाही सांगता येणार.

यावर, खरे तर, माझा कै. मित्र जयंत पवार एक त्रिकालाबाधित सत्य सांगून गेलेला आहे. ' वरनभात लोन्चा कोन नाय कोन्चा ' ! हे आमच्या मांजरेकरांना समजले पण या जागतिक वेड्यांना कसे समजणार ? त्यासाठी मराठी ही मातृभाषा असावी लागते आणि तिला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा याचीही निकड वाटावी लागते.

माझ्या मित्रांत सर्व प्रकारचे लोक आहेत, हे कृपया लक्षात घ्यावे. सकाळी फिरायला गेलो तेव्हा असाच रस्त्यात ओळख झालेला एक मालदार मराठा मित्र भेटला. तो म्हणाला, हल्ली तुमची गँग नाही दिसत. आम्ही ५-६ निवृत्त कर्मचारी रोज एकत्र फिरायला जायचो, त्यामुळे, मला एकट्यालाच पाहून त्याने हे विचारले. मी म्हणालो की एक तर कोव्हिडमुळे आमचे एकत्र येणे बंद झाले होतेच आणि आता तर एकजण अमेरिकेला गेले, एक राहायला लांब गेले, त्यामुळे, तरीही, चल अकेला म्हणत चालू ठेवलेय, मी म्हणालो. यावर तो म्हणाला रोज सकाळी देव आपल्याला एक धडा सांगतो, कोणता सांगा – सकाळी उठल्यावर पहिले काम माणूस कोणते करतो ? पाणी पितो किंवा दात घासतो, मी माझे बामणी उत्तर दिले. तो म्हणाला, नाही, हे करतो – त्याने हातात तांब्या धरल्याचे दाखवले. हो, करेक्ट आहे, मी म्हणालो. याचा अर्थ काय, देव आपल्याला दिवस उजाडला कीच लगेच सांगून ठेवतो की बाबा तुझी तूच धुवायची आहेस ! यावर खळखळून हसून आम्ही निरोप घेतला.

पण, तरीही जगाला एक मोठी आशा अजून शिल्लक आहे. तीही मराठी येत नसल्याने कुणाला माहीत नाही. ती आशा म्हणजे मराठीतले बरेच लेखक आणि समीक्षक. करेक्ट भूमिका घेणे म्हणजे काय, हे त्यांना विचारले तर लगेच कळू शकते. प्रश्न वा समस्या काहीही असो, विवेकी भूमिका घ्यायला हवी, असे ते म्हणत असतात. मग, सध्या ज्या वेगवेगळ्या भूमिका दिसताहेत त्या विवेकी आहेत की नाहीत ? आणि ज्याच्यात्याच्या त्या त्या भूमिका विवेकीच असतील तर काय करावे, हे त्यांनाच विचारायला हवे. पण त्यांच्याकडे कुणी ढुंकूनही पाहायला तयार नाही. खरे तर स्वार्थावर आधारित नसलेली, जगाचे भले करणारी भूमिका कशी असायला हवी, ते ते सर्व जगाला शिकवू शकतील. पण, जगात ज्ञानाची कदरच राहिलेली नाही !

यावर, मराठीतलाच एखादा हटके लेखक म्हणतो की माणसाच्या समस्यांवर बौद्धिक निराकरणे नाही सापडू शकत, कशाला शिणवताय मेंदू ? हे ऐकले की ते खवळतात. म्हणजे तुम्ही मृषावादाचे – absurdity चे बोलताहात. तोच काय, अस्तित्ववादाचा, बुद्धाचा, सार्त्राचा, गीतेचा, बायबलचा, कुराणाचा, तुकारामाचा, जे. कृष्णमूर्तीचा काळ कधीच संपला. त्या त्या काळाला आलेल्या प्रतिक्रिया होत्या त्या फक्त – आता त्यांतले काहीच उपयोगी नाही – असे ते म्हणतात. त्यांचे म्हणणे असते की आजचा हा काळ वेगळा आहे, आता वेगळी पण योग्य म्हणजे विवेकी भूमिका लागेल ! – आणि ती भूमिका फक्त त्यांनाच माहीत असते, हे यात अध्याहृत असते.

मराठीतल्या भूमिकावाल्यांचे एकच साधे म्हणणे असते – उगीचच हिंसा वाढवू नका आणि सर्वहिताची विवेकी भूमिका घ्या. आमचे ऐकलेत तर नीट, छान जगू शकेल माणूस. – हा आवाज बायडेन आणि पुतिन यांच्यापर्यंत पोचेल तो

सुदिन ! त्यासाठी प्रार्थना तरी करायला काय हरकत आहे ? अंधश्रद्धेने का असे ना ?

--- ००० ---

१०

गुरू

खरे तर तो कुणाच्या शोधातही नव्हता. अध्यात्माचे विचार होते डोक्यात, असेही नाही. पण, आपण फारसे काही न समजता जगत असतो, असे मात्र त्याला वाटत असे. म्हणजे त्याचा अगदी पाठपुरावाच करावा, इतके काही नाही. तो सिनेमा पाहून परतत होता तेव्हा ते घडले. रात्रीचे साडेबारा वाजून गेले होते. इकडे तो फारसा कधी आला नव्हता. एखाद्या वेळेलाच आला असेल. वाहन मिळाले नाही म्हणून तो थोडा चालत निघाला होता. तेव्हा एका इमारतीत पहिल्या मजल्यावरच्या घरात त्याला उजेड दिसला. तो क्षणभर थांबला तर कुणितरी म्हणाले, बघा जाऊन, अद्भूत आहे. काय आहे, त्याने विचारले. एक सीधा सादा आदमी है, बस, मिल आओ. असे म्हणून तो माणूस निघून गेला. आता त्याला उत्सुकता का वाटली असेल, हे त्याला सांगता नसते आले. घडू शकते असे, असे म्हणून तो खरोखरच तिथे गेला. आतल्या माणसाने त्याचे हसून स्वागत केले. देवांचे फोटो, धूपदीप, फुले-हार असले काहीच नव्हते तिथे. बसा, तुम्ही खूप ठिकाणी जाऊन आलेले आहात पण प्रत्येक वेळी तुम्हाला माहीत असायचे की तुम्ही अमुक ठिकाणी चालला आहात किंवा ताजमहाल बघायला चालला आहात. पण आता वेगळे करून पहा – जायचे, पण, कुठे जायचे ते ठरलेले वा माहीत असता कामा नये. आणि हो, तुम्ही काहीच विचारण्यासाठी आलेला नाहीत, हे मला माहीत आहे. आणि आणखी एक, मी काही तुमचाच काय कुणाचाच गुरू नाही. अर्थात हे म्हणजे तुम्हाला काही खास वेगळे सापडलेय किंवा नशीबच काही देऊ करतये असे स्वतःच्या कौतुकाचे काही न समजता जा. कोणत्याही परिस्थितीत, कधीही, आपण कुणाहीपेक्षा अधिक शहाणे आहोत, असे समजायचे नाही. याचा अर्थ, आता मी नम्र होतो, असे म्हणायचाही उपयोग नाही. मी कुठलाही देवधर्म नाही सांगत – या आता. एवढे ऐकल्यावर तो बाहेर पडला.

माहीत नसलेले ठिकाण म्हणजे काय, यावर विचार करतच तो घरी गेला. घराची दारे उघडीच होती. आणि त्याच्या कुटुंबातले कुणीच नव्हते घरात. तो त्याच विचारात झोपी जात राहिला, पण, त्याला समजत गेले की हे सोपे नाही.

मग तो एक जणू नादच लागला. तोच विचार. याला गुरु तरी कसा म्हणावा, पुन्हा बोलावलेही नाही. आणि मी तर पुन्हा तिकडे एवढ्यात जाण्याची शक्यताही नाही. आणि गेलोच तरीही, सांगितले ना एकदा, असे म्हणून तो चिडूही शकतो. जाऊ दे.

पूर्वी मुंबईत हिप्पी यायचे. कधी ते बसलेले असायचे स्टेशनवर. त्यांना कुणी विचारले की बाबा कुठे जायचेय तुम्हाला की ते म्हणत, असे काही नाही – आम्हाला इथून जावेसे वाटले की समोर दिसेल त्या गाडीत आम्ही बसणार, मग ती नेईल तिकडे जाऊ. पण, हेही त्याला पटे ना – गाडी कोणती आहे, कुठे चालली आहे, ते कळणारच ना ! पैसे खूप असतील साल्यांकडे, टीसीबीसी आला तर सहज दंडबिंड भरत असतील !

त्याला एक आले लक्षात की ते शक्य नाही. माहीत नसलेले म्हणजे ज्याला आपले मन टचसुद्धा नाही झालेले असे हवे. आपण या माहीत असलेल्या जगात गाडले जातोय असेच त्याला वाटू लागले. माहीत नसलेले असे अमुक एक ठिकाण कसे असेल ? अमुक एक म्हणजे माहीत असणेच ते. आणि असे पाहिले तर ते ठिकाण इथून लांब दुसरीकडे कुठे आहे, असे तरी कसे समजता येईल ? आपण आहोत त्या बिंदूवरच नष्ट झालो तर तेच असेल माहीत नसलेले ! म्हणजे आता आहे ते चालू ठेवायचे की कुठेही जाणेच राहणार नाही असे विसरूनच जायचे सगळे ? इथे तो थांबला.

--- ००० ---

११

दस्त

इथेच असे नाही, जगभर हेच चाललेय. दस्त नोंदणी कार्यालये तुडुंब भरलेली आहेत. पंचवीस-तीसजणांना बसायला खुर्च्या आहेत, पण, बाकीचे उभे तरी आहेत किंवा कुठेतरी जा-ये करत आहेत, वाट बघत. सगळ्यांचे वकील निरनिराळे कागद हातात घेऊन साहेबांच्या केबिनमध्ये आतबाहेर करत आहेत. साहेब सलग येतातच असे नाही. त्यांना अनेक ड्यूट्या लावलेल्या असतात. वेळ मिळेल तेव्हा ते येतात. त्यांच्या केबिनमध्ये जाण्यासाठी त्यांना पलीकडून एक वेगळा दरवाजा आहे. तिकडून येऊन ते कधी स्थानापन्न होतात ते कळत नाही. लक्षच ठेवावे लागते.

वकील सगळे सतर्क असतात. हे त्यांचे होमपिच असते, त्यामुळे, ते आत्मविश्वासाने गंभीर असतात आणि मध्येच हसतातही.

ज्यांचे दस्त आहेत त्यांना तर काळजी असतेच की एकदा होऊन जावे काम. ज्यांचे बरेच शिल्पक आहे आयुष्य ते तर अधीरच असतात. ज्यांचा जवळ आलाय मृत्यू त्यांच्या चेहऱ्यांवर असे असतात भाव की कशाला आणलेय मला इकडे, मरू द्या सगळे. एरवी भोसडीचे मला जेवणाचेही नाही विचारत. सगळ्या मालमत्तेचे पिढ्यापिढ्यांतून तुकडे तुकडे होत जाणार आहेत, हे त्यांना माहीत असते. काळजी सर्वांनाच असली तरी बरेचजण सौजन्याने वयस्करांना बसायला जागा देतात. एखादा तरुण मात्र तरुण असूनही बेफिकीर असतो. कोट्यवधींचे व्यवहार करतात भोसडीचे, राहू देत उभे, माझ्यावर उपकार करायला नाही आलेले हे, असे त्यांच्या मनात असते. जे श्रीमंत लोक दस्तासाठी इथे थांबून असतात त्यांचे ड्रायव्हर्स खाली कधी एकमेकांशी गप्पा मारतात, कधी हास्यविनोद करतात तर कधी पेंगट राहतात आपापल्या गाड्यांतून.

ही इमारत नवीच आहे, बहुतेक अजून कंझीशनही मिळालेले नसावे. पण सरकारी ऑफीसची अर्जन्सी आणि जनसेवेचे महत्त्व लक्षात घेऊन जरा काणाडोळा केला असावा. आणि करायचाच आहे असा निर्दावलेपणा तर येऊ द्यात इतरांनाही म्हणून खाली काही दुकाने आणि एकदोन हॉटेलेही सुरू झालेली आहेत. काही तासांनी का होई ना पण टॉयलेट कुठे आहे ते विचारावेच लागते. तर ते या मजल्यावर नसल्याचे कळते. लिफ्ट नसल्याने काहींच्या पोटात गोळा येतो. खाली तळमजल्याला जायचे, तिथून पायऱ्या उतरायच्या, मग पूर्ण इमारतीला वळसा घालून मागे जायचे, तिथे वाळू, खडी, दगड, शेवाळे यांतून वाट काढत त्या दिव्य पत्र्याच्या टॉयलेटकडे जायचे, असा प्रकार. तिथे कायमच दोन माणसे नुसत्या चड्डीवर अंगाला साबण लावून फेसाळलेली अंघोळ करत उभी असतात. त्यातून तिकडे आत पोचल्यावर एक उंच पायरी चढून मग टॉयलेट असते. वयस्कर माणसे वा स्त्रिया इथे येऊच नाही शकत. ते सगळे शक्य तो दुप्पट वेळ ताणून नेतात. पण, शेवटी जावेच लागते तेव्हा वयस्करांना तिकडेच एका भिंतीकडेला नेले जाते आणि स्त्रियांना तर जरा लांब चालत जाऊन एखाद्या हॉटेलचे उपकार घ्यावे लागतात. त्यांना उगीचच उपकृत झाल्यासारखे वाटू नये म्हणून काही हॉटेलवाले प्रत्येक वेळी पाच रुपये चार्ज करतात. काही कारने जाऊन येतात.

हे जगण्याला सुरक्षिततेचे वेष्टन देणारे ठिकाण आहे. आपल्या नावावर हे आहे, ते आहे याने माणसाला एक तुपट समाधान मिळत असते. ज्यांच्या नावावर काहीच नाहीय अशांना कुणाच्या ना कुणाच्या उपकारांची ओझी घ्यावीच लागतात. शेतकरी, सरकारी अनुदानातून घरे मिळालेले, स्वकमाईचे वा वडिलोपार्जित घरे, बंगले असलेले, कारखानदार, दुकानदार असे सगळेचजण सतत कोणते ना कोणते दस्त संभाळत असतात. घरातली मुळेवाळे वा पाळीव प्राणी यांच्याइतकाच त्यांना या दस्तांचाही लळा असतो. एकेक दस्त म्हणजे अनेक वादविवाद, चर्चा, भांडणे किंवा त्याग यांची अमिट दास्तान असते. असे लाखो, कोट्यवधी दस्त म्हणजे माणसाचा खरा भूमिगत इतिहास

असतो. ते दस्तच एक प्रकारे संस्कृतीचे वाहक असतात. व्यवस्था बदलावी असे वाटणाऱ्यांना खरे तर ही दस्तांची दुनियाच बदलायची असते. काहीजणांच्या तर हेही येते लक्षात की मोक्ष ही तर खूप लांबची असेल गोष्ट, माणसाला नुसते दस्तमुक्त जागता आले तरीही खूप शांतता येईल जगण्यात.

इथली काही माणसे परदेशांत जाऊन तिथलेही मिळवतात दस्त. लोकांना वाटते, किती नशीबवान, किती सुखी. पण त्यासाठी सगळे आयुष्य गहाण टाकावे लागत असणार या विचाराने काहीजण मात्र, मरू दे म्हणत त्यांची कीवही करतात. दस्त या जनरल विषयावर असो की एकेका दस्तावर असो, आजूबाजूच्या अनेकांची अनेक मते असतात. काही दस्त तर बळकावून मिळवलेले असतात, असेही लोक बोलत असतात. पण न्याय या विषयावर एकमत होऊ शकेल का कधी ? दस्तहीन, अन्यायग्रस्त जगणे का यावे आपल्या वाट्याला या त्रस्त विचारात आणि आत्मकीवेत कोट्यवधींचे आयुष्य खर्ची पडून जाते.

तेवढ्यात, आलेत वाटते साहेब. लगवग वाढली आहे. दस्त नीट होऊन ताब्यात येण्यासाठी फोअरप्ले – पूर्वकीडा करावी लागते, ती त्या दस्तगीरांमार्फत त्यांचे त्यांचे वकील करत असतात. यातून येणाऱ्या क्लायमॅक्सचे समाधान किमान चौघांना मिळतेच.

बाहेर पडल्यावर अंगाला जी नैसर्गिक हवा लागते ती अक्षरक्ष: अनोळखी वाटू शकते !

--- ००० ---

घटस्फोट ? छे हो. हॉल तिकीट विसरून आलेला माणूस अभ्यास कितीही झालेला असला तरी घाबरलेला असतो, तसेच आहे ते. भविष्याची आच नुसती असून काहीच उपयोग नाही. तुमच्या शब्दांना पडायला हवेत प्रश्न त्यांच्या आधीच्या अर्थांचे. पण तसे होत नाही. आपण खूपच मुरगाळले गेलेलो असतो कामधाम, पाठ्या-पिकनिक आणि सडेतोडपणा आणि संवेदनशीलतेचे नाटक यांत. नाटकातला अभिनय नव्हे, त्याने तर साधे खरचटतही नाही. खरोखरचा, अंधाऱ्या खोलीत एकट्याने जगतानाचा अभिनय. तो असा अंगवळणी पडतो की अभिनय म्हणजे फक्त नाटकातला सोंगीपणा असेच वाटत राहते. ही भूमिका तुम्ही थांबवा आता, तुमच्या हृदयावर ताण येतोय – हे ऐकू शकतो एखादा नट, पण, सवयीचे झालेले प्राणी, रस्ते आणि म्युझियम्स यांचे काय करणार ? कुणी जवळचे जाणार आहे हे आधीच माहीत असल्याप्रमाणे कशी काय होत असेल मानसिक तयारी ? आणि पाहणारे म्हणतात, तो धीराचाच आहे. आणि एकदा कुठल्यातरी हॉटेलात आलेल्या एखाद्या संकटाचा किस्सा इथे येतो उदाहरणादाखल. तर भाषा. तीच सारखे गुंतवून ठेवते. भाषा हीच एक कृतीच असते जणू. विचार मानसिक असतील तर कृतीही मानसिकच असणार ना. पण तो नाही कुणी विचार करत. बहुमताने चालण्यातच सेफ वाटते, त्याला करणार काय ?

म्हणूनच एखाद्या आयुष्याच्या कहाणीला महत्त्वच नाही राहात. मानसिक ढोंग म्हणजे हॉल तिकीट विसरून आलेला परीक्षार्थी. यापुढच्या क्षणी काय घडेल ते वेगळे पण आत्ता, या क्षणी भीती वाटणे हे तरी असतेच ना खरे. पण कुणी गेल्यावर दुःख व्हायलाच हवे याचाच तो एक भाग असतो. सुरचित आयुष्याच्या आराखड्याप्रमाणे गेले समजा अगदी आयुष्य तरी घडले काय तर जे माहीत होते तेच. किंवा कदाचित भाषा सवयीची झाल्यामुळे नवे काही घडू शकत नसेल.

मला तर वाटते की घटना घडतच नाहीत, भाषाच फक्त रिपीट होत राहते. आपल्या आजूबाजूच्या सावल्या फार तर मिसळत असतील त्यात, पण, मग त्यात आपले असे काय असू शकेल ? उगीचच भरकटत बसूच नये म्हणे माणसाने कारण एखाद्या वेळी दारू खूप झाल्याने उलट्याच उलट्या होऊ शकतात. म्हणजे इतके की हा म्हणजे आपला शेवटच आला की काय, असे वाटावे. पण काहीच चूक न घडता जगणे म्हणजे तर घटनांचा अभावच की ! कधी ना कधी धोक्यात यायलाच हवेत एक तर तुमचे हातपाय किंवा तुम्ही स्वतःला जे जसे सादर करत जगत आहात ते. नाही तरी कधीही घडू शकेल अमुक अमुक अशा कल्पना असतातच की. पण तो काही आरोग्यासाठी व्यायाम

नसतो. कोणतीही घटना ही निव्वळ आपलीच आणि नवीच ठरावी असे तर काही सापडेलसे नाही वाटत. म्हणूनच, मग, खरे जगणे आणि नाटकातला अभिनय यांतली कमी घातक घटना कुठली, हे कळत नाही.

तुम्ही अमुकाचे शौकीन आहात, तुम्हाला वांग्याची भाजी फार आवडते आणि घर अगदी आधुनिक क्लिन असावे असे वाटते पण ताजमहाल आणि बिल्हा मंदिर म्हणजे एकच नव्हे ना. कोण विचारतो तुमच्या प्रेमकहाणीला ? आपले आपले जगा आणि फुटा. हे जग घटनाहीनतेचे शौकीन आहे. तुम्हाला कीर्ती हवी असेल तर झालातच तुम्ही भाषेचे गुलाम ! हा पेच फक्त आपल्याच जगातला. इथे लागणारे हॉल तिकीट म्हणजे तर तुमचे बालपण असते. होय, म्हणजे माझेच. म्हणून मी कितीही मोठा झालो तरीही कधी ना कधी कुणी ना कुणी मला पोरकट म्हणेल, हा धोका मी गृहीतच धरलेला असतो. मी नाहीय फॅशनचा शौकीन, दुसरा एखादा कुणी असूही शकेल.

---ooo---

१३

कविता

कविता म्हणजे काहीतरी सुचलेला किंवा आरपार घुसलेला काही एखादा नवा विचार असतो, हे आधी डोक्यातून काढून टाका. तुमच्या घरातली रद्दी वा पसारा हा माझ्या गढूळ पाण्याचे काय वाकडे करू शकणार आहे ? तुम्ही जपून ठेवलीयत तुमची बालपणातली जरीची टोपी पण माझ्याकडे आहे श्री रामनवमीचा सुंठवडा आणि त्यानंतर तीन मित्रांनी मिळून बदडून दिलेला मार. दुःखांच्या याद्या करताना, तुम्हाला वाटते की तुम्ही घेतलेले सैनिकी शिक्षण आणि नंतर तुम्हाला जाणवलेले अहिंसेचे महत्त्व आणि तुमच्या डोळ्यांतून ओघळलेले मऊ मऊ रस्ते हेच आघाडीवर असायला हवेत. पण तसे नाही हो होऊ शकत, ज्याला जे टोचते ते त्याला दुखणारच ना. तुम्हाला वाटते की तुमचे काही वेगळे आणि अद्वितीय असल्यामुळे इतरांनी हे मान्य करायला हवे की ते या जगात कायमचे दुय्यम तिथ्यम म्हणूनच जन्माला आलेत. तसे तर सगळेच मयूर, हिंसक आणि आक्रमकच असतात आणि निकाल जो लागतो तो कोणत्याही मूल्यावर आधारित नसतो. मान्य आहे की तुम्ही दुःखितांचे अश्रू पुसणाऱ्या आणि न्यायासाठी क्रोधिष्ट झालेल्या महान सरड्यांचे अनुयायी आहात. पण इतरही कुणी कासवांचे, कुणी कुत्र्यांचे, कुणी अस्वलांचे अनुयायी असतातच ना. मग ते सगळे प्राणी निसर्गात उगीचच आहेत, असे कोण म्हणू शकेल ? आणि कोणत्या आधारावर मिळणार हा अधिकार कुणालाही ?

तुम्ही म्हणता की भाषेपेक्षा जगणे बघा. रोज मार खाणारी, सिगरेटचे चटके सोसणारी आणि मुलांसह अनेकदा उपाशी राहणारी माउली – तिला एकटीलाच लिहू घात मग कविता. आपण लुडबूड करण्यात अर्थच काय मग ? एक साधे घ्या ना लक्षात की प्रत्येक दुःख अद्वितीयच असणार आहे – त्याचे रंगरूप, आकार आणि दाह वेगवेगळेच असणार आहेत. तर मग कवितेने काय करायला हवे ? नुसती बहुमताची माणुसकी दाखवत फिरायचे ? एकच सांगा – दुःख असणे महत्त्वाचे आहे की नसणे ? सारखी तीच अर्धवट इमारतीची आणि विषारी पाण्याची जाणीव देत राहिले की झाले ? मुळात हा अद्वितीयपणाचा सोसच आपल्याला दुःखी करतोय का, हा प्रश्न का नाही विचारायचा ? आणि हा प्रश्न वैध आहे हे तुम्ही मान्य केलेत की मेलातच तुम्ही. तुम्हाला वाटेल की आजपर्यंतचे आपले जगणे फुकट गेले. आपण विभक्त माणसे एकत्र जगतो हेच तुमच्यावर बिंबवले गेलेले असल्याने तुम्हाला संवेदनशीलता आणि समता सोनेरी वाटत राहते. पण मुळात आपली दुःखे वेगवेगळी तरी का आहेत आणि हे कायम तसेच असणार असेल तर समता येणार कधी आणि कशी ? आपापले दुःख हाच तर आपला भयग्रस्त अहंकार नसेल ?

जगरहाटीही टिकवा, सर्व शस्त्रे बाळगा, वाढवा आणि न्यायी राहा – हे तुमचे तत्त्वज्ञान तुमचीच सारखी फाडत राहते, हे तुम्हाला कळत नाही ? तुम्ही नुसते सुखासीन, कंटाळलेले, स्वतःच न्यायाधीश होणारे, समर्थने आणि हेटाळणी यांच्यांतच सुखाचे मार्ग शोधणारे महामूर्ख आहात, हे कळणार तरी कधी तुम्हाला ? सगळ्या जगाला कळू द्या आधी मग मी सेफली समजून घ्यायला तयार आहे, हेच म्हणताय ना तुम्ही ? जणू निर्णय सगळे ठरवू शकता तुम्ही कारण तेच तुमचे व्यक्तिस्वातंत्र्य आहे ! तुम्ही नुसते शब्दप्रभू होण्यात सांस्कृतिक प्रगती मानता. बदलते अनुभव आणि बदलते विचार हाच तुम्हाला कवितेचा पाया आणि आशय वाटतो. म्हणजेच सगळ्यांनी सेफ राहात एकमेकांना धोक्याचे राहणे !

तुम्हाला डबक्यातल्या कविता हीच फक्त एकच शक्यता वाटते. त्यातच करत बसा हुशारी. शोधत बसा मार्ग गटारी
नमून्यांचे तौलनिक मूल्यमापन करण्याचे. चालू द्या. तुम्ही म्हणजे तुम्ही, आम्ही, हे, ते, सगळेच.

--- ००० ---

१४

२४ तास

समजा शेयर बाजारातले आपल्याला शून्य कळते – समजा कशाला, आहेतच तसे बहुसंख्य लोक. भारतातल्या दोन-अडीच टक्क्यांहून अधिक लोकांना त्यात इंटररेस्टच नाहीय. त्यापेक्षा इंटररेस्ट म्हणजे व्याज मिळवण्यात त्यांना इंटररेस्ट आहे. इथल्या लोकांचा कल गुंतवणुकीपेक्षा बचतीकडे खूप आहे, असे म्हटले जाते. आणि तरीही, बिझिनेस चॅनेल्स बघा – अखंड ज्ञानसत्र चालू असते – की ज्ञानयज्ञ म्हणावे ? नकोच ते – पैसे मिळवण्यात वा घालवण्यात नकोच तो धार्मिक शब्द. तर ते अखंड बोलत असतात. काय बोलतात, कोण जाणे. साताठ लोक असतात. त्यांना म्हटले तर २४ तास बोलता येईल यावर, असे वाटते. म्हणजे त्यांतल्या एकेकालाही. पण काल अखेरचे ज्ञान किती पुरणार ? रोज अभ्यास तर लागणारच. मग चार चार जणांच्या दोन टीम करायच्या. हे बोलताहेत तोवर दुसऱ्या टीमने अभ्यास करायचा. की लगेच टीम बदलायच्या. एक रिले रेसच म्हणा ना. म्हणजे ते लोक, मुले जन्माला घालायचे क्षण सोडले तर सतत त्याच विचारात असतात. आवडच ती. किंवा जीवितकार्यच म्हणा ना. हे पैशाशी संबंधित असल्याने कुणी याला मिशन नाही म्हणणार, इतकेच.

पण त्यांनाच अगदी खास समजायचे काही कारण नाही. काही लोक २४ तास शिक्षक असतात. माझे एक प्राध्यापक मित्र बार निवडताना म्हणत, या रस्त्यावरचा नको, इथे विद्यार्थी भेटतात ! आता समजा गेलाही असेल तो काळ – नीतीमूल्ये कायम तीच तशीच थोडीच राहतात ? काहीजण सततचे पुढारी असतात, काही सततचे दुकानदार आणि काही सततचे परिवर्तनवादीही असतील. तशी ही सगळी व्यावहारिक उपयोगाची क्षेत्रे आहेत, त्यामुळे, ज्याला यशस्वी व्हायचेय तो होणारच तसा २४ तासवाला, हे ठीक आहे. पण कवितेचा, कादंबरीचा व्यावहारिक उपयोग काय ? म्हटले तर काहीच नाही. पण, तरीही, तेही साले २४ तासांचे लेखक वा २४ तासांचे कवी असतात. चेहरा सतत ' दास डोंगरी राहातो | चिंता करितो विश्वाची || ' असा. त्यांचे चाहतेही सतत जगाचे सांस्कृतिक उन्नयन कसे होईल या विचारातच गढलेले. ही २४ तसांची काय असते भानगड, असा प्रश्न पडतोच बऱ्याच सामान्यांना. तेही गुंतलेलेच असतात पण निरनिराळ्या व्यवधानांत – त्याला एकच असे सूत्र नसते. सूत्र म्हटले तर स्वतःचा बचाव कसा करत राहावे, हेच फक्त. आता, बहुजनांचा गौरव करून मते मिळवण्याची पद्धत आहे, त्यामुळे इथे एक फारच मोक्याचा प्रश्न पडू शकतो. भरकटणाऱ्या बहुजनांचा गौरव करावा की निवडक २४ तास वाल्यांचा ?

आणि इथे येतो तो खरा मूलभूत प्रश्न – २४ तासवाले असणे आणि भरकटलेले असणे यांत फरक कसा, काय असतो आणि असतो का मुळात ? समाजाला हजारो वर्षांची सवय अशी लावलेली – आणि त्यानेही स्वेच्छेने लावून घेतलेली सवय अशी असते की हा प्रश्न विचारायचाच नाही. काही काय बरेच नट गोरेगोमटे, ऊंचेपुरे असतात आणि २४ तास केसांचे घोस उडवत असतात. काही म्हणा की बऱ्याच म्हणा नट्या तर स्तनदर्शनावरच खूप भर देताना दिसतात. काही ना काही २४ तास असावे या स्वस्वीकृत निवडीचेच असणार ना हे परिणाम. आणि सतत भरकटलेले असणे हे सर्वसामान्यांचे धोरणही २४ तासांचेच तर असते की !

२४ तासांचा हा मंत्र खाऊनच टाकतोय की काय एकूणच जगणे ? आणि तू २४ तास लेखक, मी २४ तास कारकून, मग आपला संबंधच काय ? का एवढा सोस त्या २४ तास ओळखीचा ? ती ओळखच तर आपल्याला एकमेकांपासून तोडत नसेल ? “ आमचा सामान्य माणूस याला कधीच मान्यता देणार नाही ! “ अरे च्युत्त्या, सामान्य माणूस म्हण किंवा तू धरून तू ज्याला ज्याला खास समजतोस तो म्हण, हा २४ तासांचा रोग आवडत नाही असा एकजण तरी आहे का ? ज्यालाज्याला हा रोग तीव्रतेने पकडतो तो तो अभिमानाने सांगत राहतो, मी २४ तास अमुक अमुक असतो !

--- ००० ---

आजच सकाळी फिरायला गेलो तेव्हा रस्त्याने चाललेली एक पालखी पाहिली. बारा-पंधराच माणसे होती. पुढे एकजण राजचिन्ह टाईप गोल झेंडा घेऊन चालला होता. बाकीचे पालखीमागून चालत होते. पालखी नक्कीच जड होती. ती वाहण्यासाठी पुढे एक आणि मागे एक असे जरा धट्टेकट्टे लोक होते. ती एखाद्या देवीची वा देवाची असावी पालखी. आत मूर्ती, हार, फुले, वगैरे होते. त्या दैवताचा मधून मधून जयजयकार चालू होता. पण त्या भक्तांची वाणी स्पष्ट नसल्याने म्हणा किंवा माझ्या कानांत दोष असल्याने म्हणा किंवा माझे आकलनच मंद असल्याने म्हणा, ते दैवत कोणते आहे ते मला कळले नाही. पण ज्या अर्थी गर्दी इतकी कमी होती त्या अर्थी त्या दैवताचा दबदबा जरा छोट्या समूहातच असावा, असे वाटले. “ जोरात द्या रे आवाज ! ” असे मध्येच एकजण जोरात सांगत होता. ते सगळे मिळून एक असण्याचा आत्मविश्वास आणि शौर्यासाठी आवश्यक असणारी मयूरी हे दोन्ही त्यांच्याकडे असल्याचे स्पष्ट दर्शन घडत होते.

तुम्ही दुचाकी चोर असा की माकड पालक असा तुम्हाला आशीर्वाद आणि प्रेरणा लागतातच. मराठी चित्रपटातले दरोडेखोरही देवीचा आशीर्वाद घेऊन मगच कामगिरीवर निघतात. हे खटकण्याचा प्रश्नच नसतो. प्रेम कुणीही करावे तसेच भक्ती कुणीही करावी, हे असतेच. कामावरून माणूस चांगला वा वाईट, पुण्यशील वा पापी ठरवणे हे अध्यात्मात नसते. दरोडेखोरच काय, वेश्या वा खाटिक हेही देवाचे प्रिय भक्त असू शकतात. हे जणू माणसाच्या बुद्धीची मर्यादा मान्य करणेच असते. बुद्धीने, व्यवहारात होणारे मूल्यमापन ओलांडायची सहज तयारी यात असते.

याच आध्यात्मिक ज्ञानातून कोणत्याही देवता वा विभूती कुणीही, (वापरल्या नाही म्हणत), घेतल्या प्रेरणेसाठी तरी चालू शकते. एखादे महाराज मग ते आध्यात्मिक क्षेत्रातले असोत की शौर्याच्या दालनातले असोत, ते परस्पर विरुद्ध समूहांचेही प्रेरणास्थान असू शकतात. इथे बुद्धी जरा मार खाते म्हणून ती उचलही खाते आणि आमचेच महाराज खरे आणि त्यांचे खोटे असा प्रचार करत राहावे लागते. कुठे ते महाराज आणि कुठे हे बाजारबुणगे बुद्धू लोक असे काही म्हणायला यात काही वाच नसतो. कारण, माणसे, कृती, घटना यांना त्यांचे असे स्वतंत्र मूल्यबिल्य काही नसते, हे विनम्रपणे मान्यच असते.

अनेक नोबेलविजेते लेखक-कवी, शास्त्रज्ञ एवढेच काय युंग हा मानसशास्त्रज्ञही म्हणतो की जगण्यात एकटेपणा महत्त्वाचा असतो. पण सामान्यतः लोक भित्रे असतात. त्यांना आधार लागतो, प्रेरणा लागते, मार्गदर्शन लागते. याचाच दुसरा अर्थ असाही होऊ शकतो की अनुयायी ही भूमिका सदोदित वागवणारे लोक हे भित्रे आणि ढोंगी दोन्ही असतात. त्यांच्या आदर्शांच्या गुणांचा त्यांच्यांत अभाव असतो आणि तरीही आपण त्या गुणांचे पूजक आहोत असे त्यांना दाखवायचे असते. एकाच महाराजांचे भित्रे अनुयायी आपापल्या टोळ्यांच्या जिवावर एकमेकांच्या उरांवर बसायला तयार होतात आणि एकमेकांना नष्ट करू इच्छितात. ते शक्तिमान नसून कमकुवत आणि त्यामुळेच हिंसकही असतात.

जो समाज एकूणात अशा कोट्यवधी कमकुवत लोकांनी युक्त असतो तो राजकारणाच्या क्षेत्रात सहज वापरला जातो. तो समाज स्वतःचे चिंतन वा समज यांना महत्त्व देणारा नसतो. सर्वच क्षेत्रांत तो परका ठरतो. द्वेष, वितुष्ट आणि लढाऊ वृत्ती यांच्याशिवाय एखादे श्रेयस्कर काम करणारे लोक कोणत्याही अनुयायांच्या टोळीत असू शकतात का, हा प्रश्न इथे जगण्याच्या बाबतीत प्रेरणादायी ठरू शकतो. आणि मी अमुक यांचा अनुयायी आहे म्हणून मी श्रेष्ठ आहे, असे काही नसते, हे ज्ञानही इथे होऊ शकते. शिवाय या सगळ्यालाच एक वैचारिक कल्पनाविलास असे म्हणत राहता येत राहतेच.

--- ००० ---

कवितेचा अर्थ

कसला अर्थ ? तसले काहीही नसते. नुसते एका एका सुखलोलुप माणसाचे चीत्कार असतात फक्त. माणसाला थोडे संगीत आवडते, भाषेच्या जुन्या लकवी आवडतात, दागिन्यांसारखी प्रतिमांची झुंबरे आवडतात तर घायचे ते एकत्र. मनमोहन देसाई म्हणत की बाबा प्रेक्षक काय अपेक्षा ठेवून येतो याचा तुमचा नीट अभ्यास असायला हवा. त्याच्याकडून तुम्हाला पैसे आणि वाहवा हवी आहे ना, मग त्याला फसवायचे नाही. त्याला हवेय ते हवे तसे घायचे. तुम्हाला काय महत्त्वाचे वाटते ते ठेवा उंदराच्या बिळात. कोट्यवधींचा खेळ तर आवडतोय पण अंगात भरलाय शहाणपणाचा ताप आणि तो तरी कसला तर भ्रामक – हे नाही चालणार. गरीब, सज्जन, न्यायी, खऱ्याचा भोक्ता आणि तरीही निर्भय अशा माणसाचा विजय दाखवावाच लागेल. कवितेतसुद्धा, दुःखाचे कवी असोत की सुखकारक भावभावनांचे उत्पादक असोत, सगळे मनमोहन देसाईच असतात. आहे तेच जगणे, गिरवत, त्यातल्या त्यात सुशोभित करत, भाषिक स्तरावर सुखमय करत सांस्कृतिक उन्नयनाचा आभास तयार केला की बास. त्यासाठीसुद्धा किती वाचावे लागते, पॅशनच असते ती एक. जरा काळानुरूप बदल करत जा की झाले. आता काळानुरूप म्हणजे काय तर एक उदाहरण घेऊ. शहरे वाढायला लागली ना मग त्याचे अप्रूप वाटेल असे सारखे शहर शहर करत बसायचे. शहर काळोखात, शहर परके, वगैरे. त्यात मग, दंगली, जमावबंदी, नाक्यावरचे खून असे काही घेत जायचे. हॉटेले, मॉल्स, मल्टिप्लेक्स यांतून मानवी जगण्याचे सुखदुःखांचे आयाम व्यक्त करत राहायचे.

आता हे आयाम तरी कसे ? समजा मराठा जातीचा कवी आहे तर महाराष्ट्रात तो म्हणणार की इथे संख्या आहेच ना जास्त, लोकशाही आहे, त्यांना मिळणारच ना प्राधान्य ! पण तेच भारतीय स्तरावर, हिंदूंना मिळणारच ना प्राधान्य, असे तो म्हणत नाही कारण त्याची राजकीय गणिते वेगळी असतात. तो कविता लिहिणार त्या अखिल भारताच्या हिताच्याच असणार. भेदभाव नको म्हणणाऱ्या. माणसा माणसा माणूस हो किंवा मजहब नाही सिखाता आपसमे बैर रखना किंवा सगळ्यांच्या अंगातले रक्त लालच असते अशा मूल्यात्मकतेचा उद्धोष करणाऱ्या. त्याला असा प्रश्न कधीच नाही पडणार की बाबा का नाही होऊ शकत माणसाचा माणूस. पण, मी केंद्र आणि तरीही माणसाचे हित अशा शिवधनुषी मूल्यात्मकतेत तो खुश असतो. काही इतर कारणांनी दुःखी असला तरी खुश असतो. साधेच असते सगळे. विषमता जायला हवी की नको, सर्वांना समान संधी हव्यात की नकोत, न्यायाचे वातावरण हवे की नको – अशा प्रश्नांना कोण नको म्हणेल ? आपोआप सगळे पुरोगामीच की !

इतके सगळे सगळ्यांना कळत असून, रोज एकमेकांचे मर्डर करताना लालच रक्तदर्शन होत असून आणि सगळ्यांचाच जन्म सेक्समधूनच झालेला असूनही का बाबा ही विषमता, ही बेफिकिरी, ही हिंसा, असे प्रश्न त्याला पडत नाहीत. त्याला भाषिक अर्थांचे गोडवे गिरवण्यातच इंटरेस्ट असते. काढा बरे तुमच्या कवितांचे वस्त्रालंकार बाजूला – काय आहे आत – तर साधे एक सुखयाचक शरीर ! आणि तुम्ही महाकवी ?

काहीही कळायच्या आधी कवींनी वेडे व्हायला हवे. सुखाचे वाटणारे किंवा सवयीच्या खोट्या मूल्यात्मकतेचे अर्थ येताच कामा नयेत कवितेत – या मार्गाने जायला हवे. मनांचे गोंडे घोळवणे आणि वाचकांचे तुष्टीकरण हे मार्ग सोडायला हवेत. स्वतःलाच न समजणारे असे दुर्बोध आणि निरर्थक लिहिता यायला हवे. माहीत असलेला आपलाच दुटप्पीपणा गिरवत किती काळ एकमेकांना फसवत राहायचे, हा प्रश्न हवा समोर. ‘ मला समजलेय ’ हा भाव समूळ नष्ट व्हायला हवा. मूल्य नाहीय माहीत, इथून सुरुवात व्हायला हवी.

--- ००० ---

१७

फुलपारवरू

तसे तर आपल्या सबोध-अबोध मनात लाखो गोष्टी पडून असतात. उपयोगाच्या वेळी पुढे येण्यासाठी. किंवा काही अस्पष्टही होत असतील. आता लाखो जास्त वाटत असेल तर हजारो म्हणू तर ते सगळे न्यूरॉन्समध्ये साठवलेले असते म्हणे. आपण काही त्या शास्त्राचे अभ्यासक नाही, त्यामुळे एवढे खूप झाले. थोडी माहिती आणि थोडी कल्पना असे मिळून आपले सत्य. आणि चालते. काही बिघडत नाही. मुख्य काय तर काही अनुभव, रागलोभ, वस्तू हे सगळे घेऊनच जगत असतो आपण. ते सगळे आपला स्वभाव, विचार, वागणे यांवर प्रभाव टाकत असणारच. एखादी

व्यक्ती ओळख नसतानाही आपल्याला आवडत नाही किंवा दुसरी एखादी फारच आकर्षक वाटते, तेही त्यातूनच घडत असेल. सारांश काय की आपल्याला पाहाता क्षणी कळते की ही वही आहे, ही नदी आहे, ही कंपासपेटी आहे, हा वाघ आहे, वगैरे. काही वेळी ओळखता येत असेल पण नाव नसेल आठवत, वगैरे.

तर फुलपाखरू ही काही नेहमी लागणारी गोष्ट नव्हे. विचारही नव्हता डोक्यात. स्वप्नातही नव्हते की असे एखादे येईल आणि इतके आपल्याला झपाटून टाकेल. म्हणूनच मी लाईफ हे अकल्पनीय असते, असे म्हणत असतो. तर ते आले, मस्त रंगीबेरंगी आणि सरळ माझ्या खांद्यावरच बसले. आता त्याच्या मेंदूत कितपत काय काय सोयी असतील, कोण जाणे. मी नुसतीच एक भिंतीसारखी वस्तू आहे की एक जिवंत प्राणी आहे, हे तरी त्याला कळले असेल का, ते माहीत नाही. पण त्याने विश्वास तर टाकला माझ्यावर, हे नक्की. मी एखादा ' हानिकारक वापू ' (चित्रपट, ' मेरी कोम ') नाहीय हे त्याला कसे कळले असेल ? की निरुपद्रवीपणाचे किरणच बाहेर पडत असतील माझ्या असण्यातून ? मी त्याला प्रतिसाद द्यायला सुरुवात केली, म्हणजे केले काहीच नाही, आतल्या आत आनंदी झालो. ते कळलेच असेल ना त्याला माझ्या किरणांतून. मग ते माझ्या कानावर जाऊन बसले, मग डोक्यावर. मी आनंदित होणे हे त्यालाही आवडले असणार. त्याची आधीची मनस्थिती मला कशी माहीत असणार, पण, त्याच्या सहवासाने मी सुखावलो हे त्याला खूपच आवडले असणार. मी त्याला ना मध देणार होतो ना कसले ज्ञान, तरीही ते माझ्याजवळ राहू इच्छित होते. दोघेही खुश असल्याने जणू तो एक समारंभच घडत होता.

मला ते उत्तेजक वाटू लागले तसे आले माझ्या लक्षात की आता माझे मन त्याच्यावर हक्क मागणार – त्याला माझ्यात बंदी करू पाहणार. ते खूप नाजुक होते. माझ्या अशा कोणत्याही कृतीने वा प्रयत्नाने ते दुखावले गेले असते. कायमचे निघूनही गेले असते. त्याचे निघून जाणे एक वेळ ठीक पण ते माझ्याकडून दुखावले गेले तर मी स्वतःच आपोआप दुखावलो गेलो असतो. म्हणून मग मी फक्त मनातल्या मनात त्याचे लाड करावे, गोंजारवे आणि त्याचे सुख घ्यावे, असे ठरवले. मला सुख मिळते हे त्याला कळत असेल का ? कळतच नसेल तर आपल्याला आपल्याच कल्पनेचे सुख आणि कळत असेल समजा तर मला सुख देणे त्याला आवडते, असाच होतो ना त्याचा अर्थ ? किंवा त्याच्याही पुढचे म्हणजे मला सुख मिळण्याचे त्यालाही होत असेल सुख ? !

काय असेल ते असो. किती वेळ राहिल ते असे सहवासात ? त्यालाही या सहवासाचे व्यसन लागेल का ? मग तर वर्षानुवर्षे असेच चालेल हे ! हे नुसतेच एखादे फुलपाखरू थोडेच आहे ? अनपेक्षितपणे आयुष्यात आलेली ही एक वाऱ्याची टिकाऊ, सुखद झळकही असू शकते !

मी तिला डिस्टर्ब न करता असू द्यायचे ठरवतो, जे आहे ते. कृती करून काहीच कजात नाही घ्यायचे पण हे आपले स्वतःचे जगणे आहे हे मात्र समजत राहायचे ! मजेत ! असे !

--- ००० ---

१८

रे हिंद बांधवा

सकाळी जागे होताना हे शब्द आले डोक्यात. आत्ता काय संबंध ? हा काही विषयच नव्हता समोर गेली कित्येक वर्षे. कदाचित असे काही घडले असेल की झोपेत काही आठवण्याचे प्रयत्न चालू असताना धक्का लागून मेंदूतला एखादा न्यूरॉन खाली पडला असेल आणि तो उचलून पुन्हा जागेवर ठेवताना माझे त्याच्याकडे लक्ष गेले असेल आणि तोच नेमका हा असावा ! ज्यात साठवून ठेवलीय ती शाळेत शिकलेली भा. रा. तांब्यांची कविता –

रे हिंदबांधवा, थांब या स्थळी अश्रु दोन ढाळी,

ती पराक्रमाची ज्योत मावळे इथे झांशिवाली ॥ ध्रु ॥

जरा वेळ ती ज्योत की ही ज्योत असा एक संभ्रम झाला निर्माण पण तीच बरोबर हे आले लक्षात. आणि कदाचित ज्योत हा शब्द असलेला मजकूर साठवायचे न्यूरॉन जवळ जवळच असतील, त्यामुळे लगेच हेही आठवले शाळेतलेच – मनमोहन नातूंची कविता –

ती पहा, ती पहा, बापुजींची प्राणज्योती

तारकांच्या सुमनमाला देव त्यांना वाहती

त्या वेळी आम्ही हीही चर्चा केल्याचे आठवले की खरोखरच अशी प्राणाची काही ज्योत वगैरे असते का. पुढे हिंदी सिनेमांतून कुणी मेल्यावर तशी एक ज्योत जाताना दाखवत असत. नंतर तर, कुणी हा प्रयोग पसरवला कोण जाणे,

पण, मरू घातलेला एक माणूस काचेच्या बंद खोलीत ठेवला होता म्हणे तर तो मेल्यावर त्या क्षणी त्या काचेला तडा गेला ! म्हणजे प्राण असतोच – त्याची ज्योत प्रत्येक वेळी दिसेल, न दिसेल. तो प्रयोग म्हणजे, आम्हाला माहीत असलेले सिद्ध करणारा नुसता आमच्या शहाणपणाचा पुरावाच नव्हे तर जगापेक्षा आम्ही खूप पुढे असल्याचा गर्वही असायचा त्यात !

खरे तर मला असे वाटते ना की हे असे खूप न्यूरॉन निष्कारण वाया जातात किंवा अनावश्यक बोझ असतात आपल्या डोक्यात. माणूस समजा पहिल्यापासून शहाणाच असता, त्याने कुणावर आक्रमण वा अन्याय केलेच नसते तर या मोठ्या माणसांची काय गरज होती ? किती ते ? एवढे सगळे अनावश्यक मोठे आपल्या मेंदूत जागा अडवून बसलेले ! परत त्यांच्यासाठी कृतज्ञ राहा, त्यांच्यापुढे न्यूनगंड बाळगा, त्यांच्या विटंबनेने पेटून उठा, मर्डर करा – घाण सगळी जगण्यातली ! आणि हे झाले मोठ्यांचे, बाकी आणखी किती खूप आहे असे साठवलेले मेंदूत जे अभिमान, गर्व, अस्मिता या विभागात मोडते. त्यातही हिरवा रंग बघितला की कुणाचे पित्त खवळते तर कुणाचे भगवा बघितल्यावर. कुणाला संस्कृत काही दिसले की क्रोध आवरत नाही तर कुणी निरांजनाला हसतो. पण हे साले सगळेच कोणत्या ना कोणत्या चिन्हांत अडकलेलेच असतात – म्हणजे त्यांचे न्यूरॉन. सगळे साले अमुक दिवशी तमुक ठिकाणी गर्दी करणार, हे ठरलेले आहे. वर्षानुवर्षे ! याचा अर्थ काय होतो – आपल्या असंख्य न्यूरॉन्समध्ये काय काय भरायचे ते काम आधीच होऊन गेलेले आहे. आणि आपण फक्त त्या न्यूरॉन्सच्या गुलामगिरीत जगतो आहोत. ब्रेन वॉशिंगला नावे ठेवणारे, त्याची हेटाळणी करणारे आपण आधीच ब्रेन वॉश झालेले आहोत. वॉश म्हणजे स्वच्छ करणे नव्हे तर कायम बांधून ठेवेल अशी घाण न्यूरॉन्समध्ये भरणे. कशानेच दुखावला जात नाही, अपमानित होत नाही असा कोण आहे ? असा कुणीच नसेल तर सगळेच प्रतिगामी म्हणजे भूतकाळगामीच म्हणायला हवेत – पुरोगामी माणूस असूच नाही शकत ! ती फक्त ' स्वर्ग ' या कल्पनेसारखी आपल्या न्यूरॉन्समध्ये कुणीतरी भरून ठेवलेली कल्पना आहे. सगळीच माणसे गाढव असतात. (गाढव म्हणजे बेअकली हेही असेच एका न्यूरॉनमध्ये भरलेले !) त्यामुळे ती आपले आणि आपल्या टोळीचे राज्य आणू पाहतात आणि असे समजतात की त्या टोळीचे राज्य अन्यायी होते, आम्ही न्यायाचे राज्य आणणार आहोत ! खरे असेल हे ? इथे येतो प्रश्न की, तरीही, तुलनेने का असे ना, राज्य चांगले वा वाईट असू शकतेच ना ? असेल ना, पण ते आम्ही आणू. एवढेच तर म्हणायचेय. आणि चिंता करायची नाही – भाषा आणि न्यूरॉन्समध्ये साठवलेली, आपण निवडलेली माहिती, यांत अशी सोयच असते की कशाच्याही विरोधात बोलता येते आणि कशाचेही समर्थन करता येते ! सारांश, माणसाने आत्मकीव करत रोज स्वतःवरच ढाळावेत दोन अश्रू ! आणि बघा, आत्मकीव मध्ये आत्मा आलाच ना, म्हणजे ज्योतच ना !

--- ००० ---

१९

लिंगडे sss बेले sss ...

एक फिरता विक्रेता हातगाडीवरून कलिंगडे आणि आंबे घेऊन चालला होता. त्याची आरोळी होती, “ लिंगडे sss बेले sss “ ! म्हणजे, बहुतेक, कलिंगडे आहेत आणि आंबे आलेत, असे असावे. पण मग तो पूर्ण, नीट का नाही म्हणत ? एम बी ए वाले म्हणतील की त्याची कम्युनिकेशन स्किल्स (संपर्क कौशल्ये) कमी पडतात. किंवा भाषेची एवढी काळजीच नसावी त्याला. पण करायचे काय ते ? या वेळी तो इथून जाणार हा विश्वास नुसता तयार करायचा आहे त्याला की बास, उद्यापासून लोक लक्षच ठेवतील. आणि आत्ताही ज्याला काही घ्यायचे असेल तो बघेलच ना, की बाबा काय विकतोय हा, ते. पण त्याची आणखी एक चूक होत होती. तो गाडी फार फास्ट घेऊन चालला होता. म्हणजे, त्याची आरोळी ऐकून कुणी टेरिसमध्ये येईस्तोवर तो खूप पुढे गेलेला असणार, मग लोक नाद सोडूनच देणार तो. किंवा मग त्याचा खरा, उभे राहून विक्री करायचा एरियाच वेगळा असेल आणि जाता जाता उगीच आपले काही जमले तर बघू, असाही असेल त्याचा विचार. आणि थोड्या वेळाने जे कुणी बाहेर पडून तिथून जातील आणि त्याची गाडी पाहतील तेव्हा येईलच ना त्यांच्या डोक्यात की, अच्छा, कलिंगडे आणि आंबे, म्हणजे हाच तो, सकाळचा !

कुणी म्हणेल, तुम्ही काय बहुजनांची भाषा आणि अभिजनांची भाषा अशी तुलना करून त्या विचाराची चेष्टा करताय का ? त्याला उत्तर असे देता येऊ शकते की असे काही कुठे हवेतही नसताना असे का येतेय बाबा तुझ्या मनात ?

आणि, बहुसंख्य आणि अल्पसंख्य अशी फूट पडू नये हे उदात्त तत्त्वज्ञान सांगत तूच गावभर फिरत असतोस ना ? मग तसाच एकोपा बहुजन आणि अभिजन यांच्यांतही राहावा, अशी इच्छा बाळग ना ! अहो, तसे नसते, अबोध मनात काय काय घडत असते – आणि कुणाचेही श्रेष्ठत्व हे चेचलेच पाहिजे ! सकाळी उठून एवढे ओझे घेऊन जायचे कष्ट करून बघा म्हणजे समजेल. अरे हो, शारीरिक कष्ट महत्त्वाचेच आहेत पण मनाचे कष्ट तू वेगळे का समजतोस ? शरीर आणि मन एकच असते. शरीराशिवाय मन असूच नाही शकत. मन हा शरीराचाच एक भाग असतो. त्यामुळे, शरीराचा गौरव आणि मनाची नालस्ती, असेही नको ना करूस.

खरे तर प्रत्येकच माणूस कोणत्या ना कोणत्या कारणाने आपले असणे ठामपणे अधोरेखित करत असतो. आपल्याकडे गट, समूह, टोळ्या खूप आहेत. त्यामुळे, श्रेष्ठत्व, अहंगंड, न्यूनगंड वगैरे असले प्रॉब्लेम्स फार आहेत इथे. त्यामुळे झालेय काय ते बघा ना. आजच बातमी आहे की सुखाच्या – आनंदाच्या बाबतीत भारत हा जगात शेवटून अकराव्या नंबरवर आहे ! आधी आपण म्हणणार की हे संशोधन विश्वासाह आहे का मुळात ? असेच आणखी एक संशोधन केले तर भारत जगातला सर्वात जास्त आनंदी देशही ठरू शकेल. उगीच ते फार मनावर घेण्यात अर्थ नाही.

म्हणजे, आले ना लक्षात, काहीही विका, कालिंगडे-आंबे असोत की मन-बुद्धी, तुम्ही देशात आनंद कितपत निर्माण करताय, हेच शेवटी महत्त्वाचे ठरते ! आणि इथे येतो प्रश्न की देशात म्हणजे कुठे तयार करायचा आनंद ? अहो, प्रत्येकाच्या जगण्यात – हेच असणार ना त्याचे सोपे आणि खरे उत्तर ! म्हणजे काय, माझ्या मनात आनंद निर्माण व्हायला मी तुमच्यावर अवलंबून राहायचे ? तुम्ही असणार तुमच्या न्यूनगंडात वा अहंगंडात व्यग्र, तुम्ही कसे होणार असे आनंदनिर्माते ?

आपले आपल्यालाच काही सापडते का ते पाहावे लागेल !

ऐ दिल अब कहीं न जा

ना किसी का मैं, ना कोई मेरा

--- हे ठेवायचे लक्षात – आले ना लक्षात ?

--- ००० ---

उडाणटप्पू

उडाणटप्पू हा शब्द एकूणच आजच्या मराठी संस्कृतीला लावला तरी चालेल. पण इथे बोलताना आपण साहित्य या क्षेत्रापुरती मर्यादा आखून घेऊ. आणि तेही इतके कोण घुसळत बसणार (नुसतीच कचऱ्यावर प्रक्रिया करत बसणे !) म्हणून कविता घेऊ. इथले कवी मुळातच कविता लिहितात ते कवी म्हणून ओळखले जाण्यासाठी, तशी मान्यता मिळवण्यासाठी, मोठे कवी म्हणून टिकून राहण्यासाठी आणि जनमानसाचा आदर मिळवून आत्मतुष्ट होण्यासाठी. याचाच अर्थ कविता लिहिण्याचा मूळ हेतूच कविताबाह्य असतो. यामुळे साहजिकच मग रूटीन, सामान्य अनुभव, विचार, नीतीकल्पना, न्याय, समता वगैरे अभिलाषित मूल्ये, भावभावनांचे पुनःप्रत्यय आणि थोडेफार चकित करणारी तंत्रकौशल्ये या मर्यादेत ही कविता खेळत-बागडत राहते. अगदी तथाकथित दुःखाची कविताही. एकदा उद्दिष्ट कविताबाह्य मान्यतेचे असले की पुनरावृत्ती हे एकच कवितेचे कार्यक्षेत्र बनते. मग भाषेवर आणि तंत्रावर हुकमत असलेले काही कवी इथे निव्वळ विविधगुणदर्शन दाखवत अमर होतात. त्यांच्या कवितेत सलग गांभीर्य कसलेच नसते. पार अनिलबिनिलांपासून उदात्त अशा कुसुमाग्रजांपर्यंत. यांना जगण्याबाबत एकही समस्या सखोलपणे दिसत नाही कारण पाहायचीच नसते. कमी कुवतीचे रटाळ, सेफ जगणे हीच एक आस असल्यावर जनमान्य मार्गाने आयुष्य रेखाटत जाणे हे बंधनकारक ठरते. जनमान्य दुःखाचा माफक डोस आणि जनमान्य अस्मितेचे उदात्तीकरण यात हे कवी रमतात. यांना स्वतःला एखादे दुःख महत्त्वाचे वाटले, मूळापासून त्याकडे पाहावेसे वाटले, असे घडत नाही. कुसुमाग्रज इथले प्रातिनिधिक भाषा पुढारी होतात – त्यांच्या नावे भाषादिन साजरा होतो, हा याचा पुरावा आहे.

हे असले कवी धर्म, भक्ती, प्रेम, आस्तिक, नास्तिक, वारकरी, शूर, देशभक्त, बांधिलकी, युद्धसमर्थक असे सगळे असतात. या प्रत्येक विभागातल्या कविता लिहून ते लोकप्रिय होत राहतात. थोडक्यात म्हणजे यांना कशाचेच फारसे गांभीर्य नसते आणि कोणत्याही समस्येला सामोरे जायची आचही नसते.

दुसरा प्रकार विद्रोहीवाल्यांचा आणि त्यातच घुसलेल्या समतावाद्यांचा. यांना उत्तरे आधीच माहीत असतात, दुःखांना जबाबदार कोण हे यांचे ठरलेले असते, आता फक्त सुधारणा करत गेले की झाले – हा एकूण यांचा ढाचा असतो. यातले जे रुळलेले मार्ग असतात त्या त्या मार्गावरच्या टोळ्या असतात. बाहेर राजकारणात जी वैचारिक 'तयारी' लागते तीच इथेही लागते. इथे जरा भाषा थोडीफार यावी लागते, इतकेच. हे नुसतेच एक वैचारिक आक्रमण असल्याने हेही पुनरावृत्तीच्या रोगाने ग्रस्त असते. याचीही उद्दिष्टे कविताबाह्य – व्यवस्था बदलणे आणि कवी म्हणून गाजणे, हीच असल्याने इथेही प्रत्यक्ष जगणे आणि त्यातली गुंतागुंत 'पाहणे' हे घडू शकत नाही. या विभागातले लेखक-कवी म्हणतात की आम्हाला कवितेचे महत्त्वच नाहीय -- ती फक्त साधन आहे एक. आम्ही म्हणतोय त्या समस्या सत्वर मिटून आमची कविता कालबाह्य व्हावी हीच आमची इच्छा आहे.

मान्यताप्राप्त प्रतिक्रिया देत आयुष्य कंठणारे लोक सर्जक म्हणजे काय असणार ? यांचे सगळे लेखन हे 'माहीत' असणे 'या क्षेत्रातले' असते. आपला स्वभाव, मते, आग्रह यांचा किनारा सोडून 'जे आहे ते' पाहण्याची – त्याच्या लौकिक यशापयशाबद्दल बेफिकीर राहण्याची यांची हिंमत नसते. मराठी समाजालाही असले काही नकोच असते. त्यामुळे, उंदराला मांजर साक्षी अशा पद्धतीने दोघेही एकमेकांचा उपयोग करत राहतात. नुसतीच मतमतांतरे सोडून जे तत्त्वज्ञानातले किंवा अध्यात्मातले प्रश्न असतात त्यांना इथे हेटाळले जाते कारण ते प्रश्न असतात किनारा सोडायला लावणारे. इथे तर भिन्न सुरक्षिततेत खेळायचे आहे. आणि मग हेच लोक एकत्र जमून रडत विचारतात की मराठी कविता जागतिक का होत नाही ? ! इथे, जागतिक अमर होण्यासाठी कोणती कौशल्ये लागतील, हा प्रश्न समोर येऊ शकतो !

--- ००० ---

२१

सारांश

सारांश रूपाने आयुष्य पाहायला सुरुवात करायची असे माझे मीच ठरवले आणि त्याची एक माफक सुरुवात म्हणून टोलवाटोलवी सुरू केली. म्हणजे लाईटलीच घ्यायचे सगळे, अशी. त्यातून समोर आला टोलेजंग हा शब्द. याचा अर्थ मोठा असल्याने पंचाईत झाली. मग एक आयडिया करायचे ठरवले. आपल्या मनाचे जसे तुकडे असतात तसे त्या शब्दाचे बरोबर दोन तुकडे केले. मनाचे खरे तर असे काहीच मापात नसते. तरीही एक सोय म्हणून आणि विचारात तरी एक तोल साधला जावा म्हणून तसे केले. टोले आणि जंग असे झाले ते. टोले बरोबर खरे तर घड्याळही येऊ शकले असते पण तसे झाले नाही. लगावायचे टोले आले. त्यामुळे मग जंग हा लढाईशी संबंधित शब्द योग्य ठरला.

माणूस म्हणून जगायचे तर तुम्ही युद्धविरोधी असायला हवे, हे सर्वमान्य होते. पण बहुसंख्य लोक शौर्याचा गौरव करणारे होते. मग उरलेले लोक युद्धविरोधी चळवळी करत. त्यांना खूप छान वाटे. आपण काहीतरी पूर्ण मानवजातीच्या हिताचे करतो आहोत हे जाणवून ते एकमेकांना दुधाचे अभिषेक करत. या सगळ्याचा सारांश असा निघे की अनेकांत मतभेद आहेत आणि सहिष्णुतेने कोण बरोबर हे ठरू शकणार नाही.

खूप सविस्तरपणाचा कंटाळा आल्यामुळेच खरे तर ही सारांशाची आयडिया सुचली होती. शंभर वर्षे समजा जगणे झाले तरीही घटनाच असणार ना त्या. म्हणजे सारांश काढता येणारच. आणि शेवटी तरी या त्या तीन लाख घटना असे कोण कुठे पाहणार आहे. ही आयडिया सुचल्यापासून साले परिवर्तनच सुरू झाले होते मनात. अनावश्यक असलेले वगळत जाता आले तर पूर्ण आयुष्यालाच सारांशाचे महत्त्व येऊ शकेल, हे जाणवले. मग काय काय वगळावे ? तर उदाहरणार्थ ग्लॅमर आले. आपले मन दुसऱ्या कुणालाही टाळ्या वाजवायला वापरायची गरजच काय,

हा तो प्रश्न होता. त्यात नट, नट्या, होऊन गेलेले मोठे नेते, विचारवंत आणि कवीही आले. त्यांचाही शेवटी सारांश निघणारच ना. त्यांना आवडत होते समजा मोठे होणे, ठीक आहे ना, आम्ही वा-छानही म्हणू पण आमचे मन किती देणार तुम्हाला ? या विचाराने जरा सैलच वाटले – आराम – रि लॅ क्स ! आता आपणही काही फार मोठे डोंगर पार करत बसायची गरज नाही. बरे वाटले.

एकाचे असे तत्त्व होते की जगात फुकट काहीच नाही मिळत. प्रत्येक गोष्टीची किंमत तुम्ही चुकती करत असताच. महिना चार लाख कमावता तर गमावता काय काय तेही बघा ना. तुमच्या तब्येतीची कशी भजी होते तेही बघा ना ! सारांश, कुणाच्याही मागे पळण्यात तुम्हाला ग्रेट वा कृतज्ञ वा सेफ वा आदर्श वाटत असेल तर त्याच्या बदल्यात तुम्हाला मनाचे काही तुकडे मोजावे लागतातच.

काहीच खर्च न करता तर जगता नाही येणार. आणि तसे पाहिले तर खर्चायचे असते मनच. आता, भांडणावर खर्च होणारे तुकडे वाचवणार कसे ? या प्रश्नावरून गाडी उलटी फिरली. मरू दे, काही नको सारांश-विरांश. मरू च्यायला सविस्तरच ! यानेही साले जरा रि लॅ क्स वाटले. आणि झोपच आली !

--- ००० ---

मुझे तुमसे कुछ भी न चाहिये

मग प्रश्नच मिटतो ना. ना मतभेद ना सहिष्णुता. पण असे नाही ना चालत. तुझ्यासारख्या मनाचे कुणी ना कुणी असतीलच ना. त्यांचा पाठिबा घेणार की नाही ? तुम्ही क्रांतिकारी म्हणजे सत्तेच्या विरोधात वा बऱ्याच लोकांच्या विरोधात असू शकता. पण सगळ्यांच्या विरोधात कसे असू शकाल ? तुम्ही खोटे बोलत आहात. मुकेश म्हणजे अनुनासिक. त्यामुळेच किंवा ते असूनही काहीना तो आवडला तर काहीना त्याचे ते अनुनासिकच खटकत राहिले आणि ते त्याच्या शत्रुपक्षात गेले. राजकपूरने सतत त्यालाच वापरल्याने या मतभेदाची झळ त्यालाही बसली. तो काहीना आवडेनासा झाला. मोठा शोमन असूनही. मुकेश चांगला की वाईट यावरून काही ठिकाणी मारामाऱ्या झालेल्या आहेत. पण मग काय, मतभेद अटळच समजावेत का ? इथे समजा तुकारामाचे, ' मानियले नाही बहुमत ' हे घेतले आणि सार्त्रचे, ' इतर माणसे म्हणजे नरक ' हे घेतले तर सगळा मिळून काय होईल बोध ? आणि मग आद्यता म्हणजे ओरिजिनॅलिटी म्हणजे काय ? आणि समजा अगदी नवीनच एखादे मत आले म्हणून त्याला ओरिजिनल म्हटले, पण पुढे त्या मताला काहीचा पाठिबा मिळाला तर त्याची ओरिजिनॅलिटी संपणार का ?

मते आणि सहिष्णुता या रचनेचा कंटाळा यायला जर बंदी असेल तर हुकूमशाहीच झाली ही आणि मानवी हक्कांचा भंगच. पण लोक निवांत असतात कारण त्यांना माहित असते की मतच नाही असे असूच नाही शकत. मन आहे म्हणजे मनस्थिती आहे म्हणजेच एक दृष्टिकोण आहे म्हणजेच मत आहे. त्यामुळे, मतच नाही ही नुसतीच एक हास्यास्पद कल्पना ठरते.

मतच नाही असे काही असण्याच्या शक्यतेचा कुणालाच धोका नाही वाटत. निवांत राहू शकतात सगळे. मतांचे अस्तित्व, गोंधळ, मारामाऱ्या, संघर्ष आणि त्यातून निर्माण होणारी सर्व घाण अबाधित राहणारच या श्रद्धेने, निष्ठेने आणि खात्रीने सगळे निर्भय राहतात. एकमेकांचे भय आणि त्यामुळे होणारी हिंसा ठीक आहे पण मतवाले असणेच धोक्यात येणे हे किती भयावह होईल !

साधे अनुनासिक असो की पक्षोपपक्ष असोत सगळे एकच ते !

--- ००० ---

२३

पूर्व दिव्य ज्यांचे

तिकडे जाती असल्या तर कशा असतील कोण जाणे पण भेदभावाशिवाय मानवी मन कुठे असू शकेल का याबाबत मला शंका आहे. तरीही, इकडचा ब्राह्मण तिकडच्या जातींतही श्रेष्ठ, असे तर होऊ नाही शकणार. किंवा तिकडची जात बघून इथे त्याला श्रेष्ठ ठरवणे जमेलसे मला वाटत नाही. तर जात माहीतच नसतानाही मला पिरांदेल्लो, आयनेस्को, बेकेट हे आवडतात. विचारसरणीवाल्यांचेही असतातच की वेगळे भेदभाव. तेही काहींना हीन लेखणे,

काहींची कुचेष्टा करणे हे करतच असतात ना. म्हणजेच या ना त्या प्रकारचा भेदभाव असलेली अशीच सगळी मने असणारच आणि तरीही त्याकडे दुर्लक्ष करून कविता वाचता यायला हवी. ज्ञानदेव-तुकाराम-रामदास का नाही म्हणायचे ? तर रामदास ब्राह्मण होते हे एक आणि त्यांचा ब्राम्हणांनी छळ केला किंवा निदान त्यांना त्रास दिला असेही काही फारसे वजनदार त्यांच्या खाती जमा नाही. अन्यथा, एक आठवण सांगायची झाली तर एक बंगाली माणूस एकदा म्हणाल्याचे मी स्वतः ऐकले होते की मानवी शहाणपणाचा साठा सगळा एका ठिकाणी एकवटलेला ग्रंथ हवा असेल तर म्हणे तो म्हणजे ' दासबोध '. हे सर्वांनी मान्य करायची गरज नाही पण ते चातुर्वर्ण्यवादी होते हा भेदभावाचा मुद्दा दुर्लक्षून ते वाचता येतात का, हे पाहायला हवे.

हे निर्बुद्ध विचार डोक्यात यायचे कारण म्हणजे ही दोन सुभाषिते –

पूर्व दिव्य ज्यांचे त्यांना रम्य भावी काळ

आणि

सांगे वडिलांची कीर्ती तो एक मूर्ख.

पहिले कवी विनायकांचे आहे आणि दुसरे रामदासांचे. दोघेही ब्राह्मणच ! मग बरोबर कुणाचे असेल ? आता ' पूर्व दिव्य ' म्हणजे काय म्हणावे ? समजा, शाहू-फुले-आंबेडकर आणि छ. शिवाजी महाराज. आणखी कुणाला टिळक, सावरकर हे आवडत असू शकतील. किंवा गांधी-नेहरू-गोळवलकर-डांगे-चारू मुजुमदार. तर हे असे पूर्वदिव्यही भेदभावयुक्तच असणार – म्हणजे वेगवेगळेच ना ! मग प्रश्न असा येतो की नाही तरी भूतकाळ हा कुणीतरी सांगितलेलाच मिळत असतो, हे पाहता सर्वांना सामावून घेईल असा एक भूतकाळ तयारच करायला काय हरकत आहे ? पुरावेही करायचे तयार. कोर्टात कसे आपली बाजू जिंकवी म्हणजेच आपल्याला न्याय मिळावा यासाठी आपण साक्षीदार ' उभे ' नाही का करत ? तसेच ! पण इथेही येणारच एक अडचण ! करणार कोण हे तयार, तर मानवी मनच ना ! म्हणजेच सर्वमान्य असे काही असूच नाही शकणार ! मन म्हटले की भेदभाव आणि फूट आणि तुकडे असायलाच हवेत !

नुसता इतिहास तरी कसा म्हणावा ? जनुकीय उत्क्रांतीचाही असणारच ना मोठा वाटा ! पण त्यात आपले दिव्य काय होते हे सांगणे जवळ जवळ अशक्यच आहे. माणसाचे जगणे जर असे भूतकाळ आणि जनुकीय पूर्वपुण्य यांवर आधारित असेल तर एक प्रकारचा नियतिवादच झाला हा ! आणि कितीही बडबड करा, माणसाच्या मनाला हा आवडतो. कारण माणसाचे मन हेच अपरिहार्यपणे सातत्याचे भोक्ते असते. एखादा आनंदाचा क्षण सोडला तर ते सतत चालू असते – सतत कार्यरत – बिझी असते – थकून मरायची वेळ आली तरी ते थांबत नाही ! या सातत्याच्या तत्त्वावरच जर जग चालणार असेल तर मग रम्य भावी काळाची काही आशाच नाही दिसत. कारण एक व्यक्ती असो की समाज की पूर्ण मानवजात – हे सातत्य तर दुःख, संघर्ष आणि हिंसा यांचीच निर्मिती करताना दिसत आहे. म्हणजे भूतकाळाची सांगावी अशी कीर्ती उपलब्धच नाही आहे तर रम्य भावी काळ कुठला असणार ?

वडिलांची कीर्ती न सांगता दिव्य तरी काय कुठे असू शकेल ?

--- ००० ---

२४

मी सकाळी ---

मी सकाळी फिरायला जातो तेव्हा एक वयस्कर पतिपत्नी मला हमखास क्रॉस होतात. ते बरेच माझ्या आधी फिरून येत असतात. पती सुमारे ६५-६७ असावा. पत्नी सुमारे ६२-६३. पती जरा बुटकाच म्हणावा असा आहे. पण मजबूत

आहे. त्याचे तळहात लाल आहेत. चालण्यात असा रुबाव आणि जरब आहे की हा एखाद्या फार मोठ्या पदावर होता हे सांगायची गरजच नाही. त्याची पत्नी ज्या आदराने आणि प्रेमाने त्याच्याबरोबर चालते त्यावरूनही ते दिसून येतेच. तो जेव्हा आजूबाजूला वा पुढे लांब पाहतो तेव्हा त्याचे कपाळ आणि डोळे अत्यंत विचारमग्न दिसतात. खूप गहन विचार करणे ही त्याच्या लेखी काही विशेष बाब नसावी. घरात स्वयंपाक आणि इतर कामांना नोकरचाकर असणार. त्यांच्या अडीअडचणींना हा उपयोगी पडत असणार. मोठमोठी पदे संभाळत हा अनेक शहरे फिरलेला असावा, त्यामुळे त्याला मानवी संबंधांचे महत्त्व कळत असणार. कधी स्नेह, कधी धाक, कधी डावपेच, कधी एखाद्याचे नुकसानही करावे लागणे, हे असे सगळे हँडल करत हा शेवटी निवृत्त झाला असणार. अनेक आव्हाने, संकटे यांना पार करत आता तो या निवांत स्थितीला पोचला असणार. याची पूर्ण कल्पना आणि ते सर्व पाहून आलेला समंजसपणा त्याच्या पत्नीत दिसतो. त्याला दोन मुलगे असावेत. दोघेही परदेशात. थोरल्याला एक मुलगा, एक मुलगी पण धाकट्याचा विचाऱ्याचा घटस्फोट झालेला असावा. तेही त्याने निस्तरले असणार, त्याला धीर दिला असणार, आता दुसरे कर, असा शहाणा सल्लाही दिला असणार.

रशियाचा पुतिन हा एक डुझिकेट म्हणजे प्रतिकृती आहे, ही बातमी त्याला चकित करून गेलेली असणार. उत्तर कोरियाच्या किम जोंगच्या तर सेम टु सेम चार आहेत म्हणे प्रतिकृती. ते असे तयारच ठेवत असणार. तसेच चंगीभंगी जीवन, तशीच कामे, तसेच घाबरणारे लोक भोवती, यांचा त्यांना सराव दिला जात असणार. म्हणजे हे कुणी सेम कुणासारखे तरी दिसत असल्याने आता देशासाठी हे असे प्रतिबिंब जिणे त्यांच्या वाट्याला आले असणार. या विचाराने हा आपला बुटका आतून जरा हलला असणार. आपणही एक प्रकारे या कामांसाठी ट्रेनच तर केले गेलो की ! तेच आपण करत आलो. ते कुणाऐवजी नव्हते इतकेच, पण असूही शकले असते ! आणि तसे तर या या जागेवर असा असा माणूस हवाच होता की ! इथे त्याचा कॉलेजमित्र प्रकाश बुद्धिसागर हा त्याला आठवला असणार. हा बुटका आधीपासून महाहुशार असणार आणि शिवाय त्याला नाटकाची आवड असणार. कॉलेजात प्रकाश नाट्य या प्रकारात फार आघाडीवर असायचा, म्हणूनच त्यांची ओळख आणि पुढे मैत्री झाली असणार. हा मोठा अधिकारी झाला आणि प्रकाश झाला एक मोठा दिग्दर्शक. प्रकाशने बसवलेले, ' मीच एक शहाणा ' हे नाटक त्याने पाहिले असणार. त्यात एक नट घोड्यावरून पडतो आणि त्या धक्क्याने तो करत असलेल्या भूमिकेतच फिक्स होतो. मराठीतले बरेच लेखक, कवी होतात तसे. मग त्याला मानसोपचार देण्यासाठी तोच दरबारी माहोल त्याच्या भोवती ठेवला जातो. त्या कामासाठी त्या तेव्हाच्या पोषाखांत वावरणारे स्त्री-पुरुष कामावर ठेवले जातात. म्हणजे हा मनोरुग्ण म्हणून प्रतिकृती आणि ते एक नोकरी म्हणून ! मुळातले हे पिरांदेल्लोचे ' किंग हेन्री द फोर्थ ' हे नाटक. तेच पुढे ' जहांगीर जहांगीर ' म्हणून हिंदीत आलेलेही याने प्रकाशमुळे पाहिले असणार. मध्येच ते नट इसम बरे होते आणि तरीही तो भ्रम चालू असल्याचे नाटक करत राहते ! आणि काही काळानंतर एका नोकराला ते म्हणते की हे असे वेड्या माणसाचे अक्टिंग करायचा मला आता कंटाळा आला आहे !

परिणाम काय होईल – एक दिवशी हा बुटका त्याच्या पत्नीला म्हणेल की तू खरी नाहीस, सगळे मुखवटे आहेत. मग त्याची पत्नी परदेशातल्या त्यांच्या मुलांना कळवेल की बाबांनो, तुमचे बाबा भ्रमात जाऊन त्यांची स्मृती जाण्याचा धोका दिसतो आहे, तसे होण्यापूर्वी त्यांना भेटून जा. म्हणजे मृत्यूपूर्वी भेटून जा, असाच ना त्याचा अर्थ ! तेवढ्यात तिला आठवेल की प्रकाशला बोलवावे. ती त्याला फोन करेल. प्रकाश फोनवर म्हणेल, “ कोण प्रकाश ? मी त्याचा डुल्लिकेट बोलतोय ! ”

--- ००० ---

२५

खानदान

१९६५ साली सुनील दत्त आणि नूतन यांचा एक सिनेमा आला होता ' खानदान ' नावाचा. त्यात सुरुवातीला सुनील दत्तला एक विजेचा शॉक बसतो आणि परिणामतः त्याचा उजवा हात निकामी होतो – निर्जीव होतो. आणि सिनेमाच्या शेवटच्या भागात जेव्हा अटीतटीचा, जीवनमरणाचा वा सत्याच्या विजयाचा प्रसंग येतो तेव्हा सुनीलला आणखी एक तसाच विजेचा शॉक बसतो आणि परिणामतः त्याचा तो हात नीट होतो ! इतका नीट होतो की तो दोन्ही हातांनी धुवांधार मारामारीही करू शकतो. आता हे पाहून फार तर कुणी न्यूरोलॉजिस्ट कपाळावर हात मारून घेतील पण भारतीय प्रेक्षकांना त्या वेळी तरी काहीही प्रॉब्लेम आला नाही. नंतर पुढे काळानुरूप सुधारणा एकच झाली की हात नसला तरी ' शोले ' मधल्या ठाकूरने पायांनी गब्बरशी मारामारी केली ! चलता है ! जरूर चलेगा ! ' संशयाला ऐच्छिक स्थगिती ' असा एक प्रकार असतो कलेत – त्या बाबतीत इथला प्रेक्षक खूपच उदार असतो. याचे कारण इथल्या तत्त्वज्ञानात असते. जगण्यातली अनिश्चितता आणि ' कुछ भी हो सकता है ' ही अलिप्त, निर्भय वृत्ती यांत त्याची मुळे असतात. रामाने रावणाला हरवले पाहिजे, कृष्णाने कंसाला संपवले पाहिजे, हे ठरलेले असते, मग त्यासाठी मध्ये काहीही चालेल ! मग देवांनी काही जादू केली तरी चालेल.

याच्या मुळाशी असते अद्वैत तत्त्वज्ञान. सगळे एकच आहे, याचा अर्थ बघा ना काय होतो – काहीच नसणे हा आहे त्याचा अर्थ. सगळे एकच असल्यावर ते एकच आहे हे सांगणार तरी कोण ? आत्मसंवेद्यच ना सगळे ! अनादी-अनंत म्हणजे तरी काय – काहीच नसणेच ना ! काही असणे म्हटले की मर्यादा आली ! त्यामुळे घटना हा प्रकार इथे फार महत्त्वाचा ठरूच नाही शकत. ' दिल एक मंदिर ' आठवतोय का ? राजकुमार हा मीनाकुमारीचा पती आहे आणि त्याला अडमिट केलेय ते तिच्या पूर्वाश्रमीच्या प्रियकराच्या म्हणजे राजेंद्रकुमारच्या इस्पितळात ! आणि कहर म्हणजे आता त्याचे प्राणावर बेतू शकेल असे ऑपरेशन करायचे असून ते सर्जन असलेल्या राजेंद्रकुमारलाच करायचे आहे ! म्हणजे समजा ते ऑपरेशन फेल झाले तर मीनाकुमारी मिळावी म्हणून त्याने मुद्दामच तसे केले, असे होणार ! हा नैतिक प्रश्न ओळखून तो तहानभूक विसरून रात्रंदिवस त्या ऑपरेशनचा अभ्यास करतो आणि त्या कामात यशस्वी होतो ! उद्या ऑपरेशन आणि आज रात्री अभ्यास कसला करतोस च्युत्तड, असे कुणी म्हणत नाही. पण तरी, पुढे काय करायचे हा प्रश्न राहिलाच असता ना – तर त्या अभ्यासाच्या अपार कष्टांमुळे तो कोसळतो आणि मरतो ! मग हे दोघे पती-पत्नी त्याचा पुतळा उभारतात ! सुटले ना प्रश्न ! कुछ भी हो सकता है ! असंख्य हिंदी सिनेमे हे मृषा नाट्याचे बाप होते – इथे वेगळे काही करायची गरजच नाही.

आता बघा – हॅरॉल्ड प्पिटरने ' द लव्हर ' हे नाटक आत्ता, अलीकडे लिहिले – तो प्रकार इथे हजारो वर्षांपूर्वी होऊन गेलेला आहे ! नवराच नवऱ्याच्याच रूपात प्रियकर म्हणून येणे ! इथे इंद्रदेवांनी तेच केले होते. गौतम ऋषींची पत्नी त्यांना आवडली तर ते गौतम ऋषींचेच रूप घेऊन तिच्याकडे गेले आणि कार्यभाग साधून घेतला ! पण हे वाईटच ना ! मग तिला शिळा होऊन पडायचा शाप मिळतो आणि रामाच्या पदस्पर्शाने तिला पुन्हा मूळ जीवन प्राप्त होते ! शिळा होणे म्हणजे पापाच्या, पश्चात्तापाच्या मनस्थितीत गोठून जाणे. आणि रामाचा पदस्पर्श म्हणजे ' काहीच नसण्याचा ' स्पर्श ! काही नाहीच आहे तर पाप कसले आणि पश्चात्ताप तरी कसला ?

तर हमे मत सिखाओ अॅब्सर्डिटी – हम सब जानते हैं ! अॅब्सर्डिटीचा उगम अस्तित्वादातून म्हणजेच नाथिंगनेसमधून म्हणजेच काहीच नसण्यातूनच तर होतो ! सारांश, हमें येडे मत समझो – शाने समझो ! अॅब्सर्डिटीका पूरा ज्ञानसागर हमारे पास है – याने कुछ भी नहीं ! समझे ?

--- ००० ---

२६

ग्रेट

मला नुसते माहितीच आहे असे नव्हे, मी कबूलही करतो की मला अनेकदा चुकीचे प्रश्न पडतात. चुकीचे की बरोबर हे नक्की कळतच नसल्याने त्यांच्यावर वा त्यांचा विचार करण्यात बराच वेळही जातो माझा. आता ' अश्रूंची झाली फुले ' हे नाटकच घ्या ना. जेव्हा भ्रष्टाचार सध्यापेक्षा खूपच कमी होता तेव्हा ते ठीक होते. की बाबा वैतागून प्राचार्यच शिरतो गुन्हेगारीत आणि तिथे बॉस होतो. आणि मग ' खरे काय आणि खोटे काय ' असा एक मोठा संवाद त्यात येतो. आता कुणीही भ्रष्टाचारी असणे वा गुन्हेगार असणे हे इतके आश्चर्य वाटावे असे राहिलेलेच नाही. मग आता कोण बघत बसणार ते इतका वेळ ? बरे लाल्याचे ' कडक ' का ' करेक्ट ' काय असेल ते, किती वेळा बघणार कौतुकाने ? पण बघा ना, अमेरिकेतल्या मराठी लोकांनी तुडुंब उचलून धरले ते नाटक ! म्हणजे त्यांना इथल्या भ्रष्टाचाराची नीट माहितीच नसेल की ते अजूनही त्या जुन्या काळाशी समरस होऊ शकत असतील ? तोच प्रश्न आता वेणारे बाईबद्दलही येऊ शकतो. आता कुठली वेणारे हे असले गॉसिपी लोक सहन करत बसेल ? भल्या भल्या ट्रोलर्सना घाबरत नाहीत आता बायका ! एकदा चढणे, झवणे या शब्दांतली धक्के देण्याची शक्तीच संपल्यावर राहिल काय ? म्हणजे परिस्थिती बदलल्यावर ज्या प्रश्नांची धारच जाते ती नाटके मुळातच जरा कमी उंचीची आणि जगण्याला उथळपणेच सामोरी जाणारी होती की काय ?

शेक्सपियर म्हणा की पिरांदेल्लो की सार्त्र यांच्या नाटकांतली परिस्थिती आता कुठे आहे ? म्हणजे ते साले मुळातच प्रश्नच असे घेत होते की कोणत्याही परिस्थितीत ते माणसाचा गळा पकडणारच ! आता एक गंमत बघा. ' हॅम्लेट ' ची जी गोष्ट आहे तीच तशीच गोष्ट सार्त्रच्या ' फ्लॉइज ' या नाटकाचीही आहे. आईने बापाचा खून करून काकाबरोबर लग्न करणे. तिथे हॅम्लेट एकटाच लढत राहतो या प्रश्नाशी आणि फ्लॉइजमध्ये ओरिस्टिस आणि इलेक्ट्रा हे बहीणभाऊ. मला सांगायचे आहे ते बघा कसे वाटते ते. हॅम्लेट हा विचार विचार विचार यांत अडकून एकूणतः नाश करून घेतो. आणि तिकडे, इलेक्ट्राही विचारांत, पश्चात्तापात घेरली जाते पण ओरिस्टिस मात्र मोकळा राहतो. तो सूड, आनंद, पश्चात्ताप वगैरे विचारांना थाराच नाही देत ! म्हणजे हे दोन मास्टर लेखक काय सांगताहेत तर विचार करतो नाश, विचार घेरून वेडे करतो, दुःखी करतो ! वेगवेगळ्या काळातले हे दोन महान लेखक किती वेगवेगळ्या प्रकारे एका मूलभूत प्रश्नावरचे त्यांचे चिंतन मांडत आहेत आणि तेही एकच सत्य सुचवणारे !

आपल्याच आईला आपणच मारायचे, हा जसा एक गहन प्रश्न होता तसाच प्रश्न अर्जुनालाही पडला होता. आपलेच आप्तस्वकीय आपणच मारायचे ? कृष्णाने त्याला जे सांगितले ते ओरिस्टिस सारखे असल्या विचारांतून बाहेर राहणेच तर होते ! हे पाहता, काही लोक कृष्णाला जगातला पहिला कम्युनिस्ट म्हणतात त्याचप्रमाणे त्याला जगातला पहिला म्हणजे आद्य अस्तित्ववादी म्हणायला काय हरकत आहे ?

इथे मराठीत नायक हा नुसता त्याच्या वडिलांशी भांडला तरी अस्तित्ववादी ठरतो – आपण तसे तर काही म्हणत नाही आहोत. मुळापासून उपटले जाणे घडल्याशिवाय कसला आलाय अस्तित्ववाद ? नाही तर, नुसता एक उपरोधी

सूर लावून ठेवला तरी इथे अॅब्सर्ड होता येते ! कळत काहीच नसते पण अस्तित्वादी किंवा अॅब्सर्ड म्हणजे काहीतरी ग्रेट एवढेच असते मनात ! मग इथे मराठीतही ढिगाने सापडतात अस्तित्वादी आणि अॅब्सर्ड लेखक !

ग्रेट होण्याचे विचारच अस्तित्वादाच्या आड येत असावेत !

कशाला व्हायचेय ग्रेट ?

--- ००० ---

२७

याच्यामुळे हे त्याच्यामुळे ते

एकदा एक विद्वान म्हणाले की सत्ता गेल्याने ब्राह्मण सैरभैर झाले होते, कुठेतरी त्यांना स्वतःची जागा निर्माण करायची होती म्हणून १८४३ साली विष्णुदास भाव्यांनी ' सीतास्वयंवर ' हे नाटक लिहिले. आता कारण-परिणामांची साखळी मांडून दाखवणे हे तर विद्वानांचे एक प्रमुख कामच असते. तर त्यावर माझ्यासारखा एक किरकोळ विद्वान म्हणाला की मग आता हेही घ्या विचारात – गेल्या काही वर्षांत, ब्राह्मणांसारख्याच हुशार असलेल्या काही लोकांना इथल्या जनतेने लाथ घालून राजकारणातून हाकलून दिले, त्यामुळे ते सैरभैर झाले आणि त्यांनी इथल्या सांस्कृतिक क्षेत्रावर कब्जा घेतला. पुरावा म्हणजे दर साहित्य संमेलनात राजकीय भाषणे करून ते आपली कंड शमवून घेत असतात. कुणी कुणावर चिडायचे कारण नाही. आपले दादा रोज एकदा तरी टीव्हीवर हे वाक्य म्हणतातच की तो त्यांचा अधिकार आहे. म्हणजे एक प्रकारे पहाटे उठून शपथविधी उरकणे हा आमचा अधिकार होता, त्याचप्रमाणे नंतर परिस्थिती पाहून माघार घेणे हाही आमचा अधिकार होता. सारांश, हे असले, डोक्यात येईल तसे लेख लिहिण्याचा माझाही अधिकार मान्य असावा.

एकजण म्हणाले की महायुद्धानंतर सगळे जग, आखवी मानवजात हादरली होती. त्यामुळे, मर्दकरांनी मराठी कवितेला स्वप्नरंजनातून वास्तवात आणले. दुसरे म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर स्वप्नभंग झाल्यामुळे मराठी कविता वैफल्यग्रस्त झाली. अरे नुसते प्रतिक्रिया देत बसणे हेच आणि एवढेच असते का कलावंतांचे काम ? पण विद्वानांना त्यांची हुशारी दाखवण्याचा हाच एक राजमार्ग असतो – कारण-परिणामांची साखळी दाखवणे. म्हणजे बुद्धाने आजारी माणूस, वृद्ध आणि प्रेत पाहिल्यामुळे त्याने बुद्ध धर्म निर्माण केला, असे म्हणणार का ? या प्रश्नाला होकार-नकार कसा द्यावा आणि त्याचे आपल्या विद्वत्तेच्या कारकीर्दीवर काय परिणाम होतील हे नीट न समजल्याने सगळे विद्वान पळून गेले !

हल्ली घटस्फोटांचे प्रमाण जरा वाढतच चालले आहे. मुली म्हणतात, तुझी पोटगीही नको मला, तू फुट आधी माझ्या आयुष्यातून. आर्थिक स्वावलंबन आल्याचे परिणाम आहेत हे ! एकदा तर घटस्फोटाचा एक खटला असा आला समोर की तो पाहून स्वतः न्यायाधीशच हादरले ! नवरा रात्री झोपेत घोरतो त्यामुळे माझी झोपमोड होते – हे होते कारण ! न्यायाधीश दिड-मूढ झाले कारण त्यांना स्वतःलाही तशीच घोरायची सवय होती !

अहो, त्याचा स्वभावच तसा आहे – ते ठीक पण तो तसा का झाला बाबा, हे नाही पाहणार ? अमिताभ गुंड झाला कारण लहानपणी गरिबीमुळे त्याचे अपमान झाले होते ! अरे वा ! मग तसेच अमजदचेही झाले असतील ना, ते का नाही बघत ? असे करता करता एक लक्षात यायला लागते की पत्ताच नाही लागणार ! यातून हे त्यातून ते असे करत करत कारण-परिणामांचे एक अतिभव्य, जटिल जंजाळ तयार होईल नुसते आणि निष्कर्ष काहीच नाही काढता येणार ! एखाद्याला गुन्हेगार ठरवणे हाच गुन्हा ठरेल, हे होईल विश्वदर्शन ! परंपरा, जनुकांची उत्क्रांती, परिस्थिती, महत्त्वाकांक्षा हे सगळे असे पाहात गेले तर आपण सगळेच आपल्या सगळ्यांच्या असे असे असायला कारणीभूत

आहोत असे लक्षात येईल ! आणि तसेच पुढे, एकदा आपण आणि निसर्ग हे सगळे एकत्रच जगते आहे असे दिसले तर कसले कारण-परिणाम ?

कलानिर्मिती म्हणजे फक्त प्रीतिक्रिया निर्मिती हे भंगार तत्त्व सोडून कलेबद्दल बोलून दाखवा असे आव्हान प्रत्येक विद्वान समीक्षकापुढे असायला हवे. मला समीक्षक व्हायचे नसले तरी असे म्हणायचा मला अधिकार आहे !

--- ००० ---

२८

नजर

१.

आमचे मुलगी-जावई-नातवंडे लंडनमध्ये होते तेव्हा त्यांच्याकडे जाण्याच्या निमित्ताने परदेश प्रवास घडला. माझी आई, पत्नी आणि मी. तर निघण्यापूर्वी दोनच दिवस आधी आईचा चष्मा फुटला. आता लगेच कुठला चष्मा करून मिळणार, असा प्रश्न आला. आईला तर रोज काही पोथीवाचन करायचेच असे. आणि अर्थात ते आमच्याच सगळ्यांच्या भल्यासाठीच असे. म्हणजेच तिच्याही भल्यासाठीच ना ! तर महिनाभर चष्मा नाही या शक्यतेने ती खूपच नाराज झाली. मग एक करून तर बघू म्हणून तिला एका चष्म्याच्या दुकानात घेऊन गेलो. तिथे काही तयार चष्मे असतात उभ्या डवीतले, त्यांतला बघू कुठला जमातोय का, हा विचार होता. तर एक चष्मा खरेच ओके झाला ! आई आनंदली ! यात माझा चांगुलपणा म्हणजे “ जाऊ दे, काही बिघडत नाही महिनाभर नाही वाचली पोथी तर – “ असला बेफिकीरपणा मी केला नाही. (हे माझे चांगुलपण तर फारच किरकोळ. माझ्या आईच्या चांगुलपणावर बोलायचे म्हटले तर एक मोठा निबंधच होईल. उदाहरणार्थ, आम्ही एकदा हिशोब केला होता तर नात्यातल्या आणि ओळखीतल्या लोकांसाठी इस्पितळात थांबण्याचे काम तिने २७ वेळा केले होते !)

२.

कॉलेजात असताना आमच्या वर्गात एक अंध विद्यार्थी होता. आमचा मित्रच. तो पूर्ण अंधळा नव्हता, त्याला पुसट-फिकट दिसत असे. ती लाल-पांढरी काठी घेऊन तो मुंबईत लोकलने वा बसने कुठेही फिरत असे. आम्ही त्याला म्हणायचो, “ साल्या, तू अंधळाबिंधळा काही नाहीस – सगळे दिसते तुला – त्याशिवाय का तू नेमका मुलींवर धडकतोस ! “ यावर तो हसत असे. त्याचा अभ्यास आम्हा काही मित्रांच्या मदतीने चाले. म्हणजे, समजा दुपारी २ ते ४ मी वर्ल्ड हिस्ट्री वाचणार आहे तर त्या वेळी तो माझ्या घरी मालाडला येई. मग कुणी ५ ते ७ इकॉनॉमिक्स

वाचणार असेल तर त्यासाठी तो माझ्याकडून सांताकुझला जाई ! आता आम्हाला असे चांगले वागायला मिळावे म्हणून त्याच्या बालपणी त्याला एक अपघात झाला होता आणि त्यात त्याची नजर गेली होती.

३.

माझ्या आईच्या मृत्यूनंतर एखाद्या वर्षातच मला स्वतःला खूप अस्पष्ट दिसू लागले. लिहिता-वाचता येईनासे झाले. म्हटले नंबर बदलला असेल. म्हणून तपासायला गेलो. खास प्रसिद्ध डॉक्टरीणबाई. आधी त्यांच्या मदतनिसेने तपासले आणि मग त्यांनी तपासले. निष्कर्ष असा निघाला की आता काही नाही करता येणार. नंबर बदलणे आणि चांगले दिसू लागणे आता शक्य नाही ! अरे बाप रे ! म्हणजे नजरसुधार प्रकल्प रद्दच ? माझे लेखन-वाचन थांबायचीच वेळ आली. आणि मला हवे तेव्हा हवे ते वाचून दाखवणे वा लिहावेसे वाटेल तेव्हा लिहून घेणे हे कोण करणार ? जणू माझ्या लेखनाअभावी मराठी सारस्वताचे काही नुकसानच होणार होते !

४.

एकदा बसल्या बसल्या आठवले – तो आईसाठी घेतलेला कामचलावू चष्मा असेल घरात, तो पाहू लावून. म्हणून तसे केले तर आश्चर्यच ! त्यातून व्यवस्थित दिसत होते ! विना रुकावट माझे काम सुरू झाले. मग मी तो चष्मा एका चष्म्याच्या दुकानात घेऊन गेलो. त्याला घडलेली हकीगत सांगितली. तो म्हणाला, आता माझ्यावर सोडा. मी नेलेला चष्मा आणि माझी डोळेतपासणी करून त्याने चष्मा दिला करून ! तेव्हापासून काही वर्षे झाली – उत्तम चालू आहे माझे काम ! म्हणजे बघा, तो स्वस्तातला चष्मा नसताच घरात आणि तो बघावा वापरून असा विचार आलाच नसता माझ्या डोक्यात तर काय झाले असते ?

५.

म्हणजे माझ्या आईचे पोथीवाचन चालू राहावे म्हणून ऐन वेळी मी केलेली खटपट आणि माझ्या त्या अंध मित्राला दिलेले छोटेसे सहकार्य – या दोन सद्द्वर्तनांमुळेच तर माझी समस्या हल झाली नसेल ? पण मग प्रश्न असा येतो की मला चांगले वागता यावे म्हणून माझ्या आईचा चष्मा फुटला होता ? आणि माझ्या त्या मित्राला बालपणी अपघातही माझ्यासाठीच झाला होता ? हे असे एकास एक या पद्धतीने अशी नसतीलच कारणे. काहीही घडण्याची रचना वेगळीच काही असू शकेल. आणि तो माझा मित्र अपघातात जखमी होऊन अंधळा कशामुळे झाला ? आणि माझ्या आईचा चष्मा फुटायची काय होती कारणसारखी ? आणि ही सगळी साखळी निर्माण व्हावी म्हणून आम्ही लंडन प्रवास करावा असे घडत होते ? विज्ञानवादी दृष्टिकोण झक मारेल असे हे प्रकार आहेत. बरे, या विश्वात बेशिस्त काहीही घडत असते असेही म्हणायची सोय नाही. सगळे शिस्तबद्ध तर दिसते. नाही तर कॅलेंडर आणि घड्याळ हे अस्तित्वातच नसते आले !

६.

तर याला नियती म्हणावे की नुसतेच अज्ञात म्हणावे ? की आपण घटना बघून विचार करतो ते चुकीचेच आहे ? अशा काही घटना, एखाद्या, असंख्य कारणांच्या का असे ना, शिस्तीतून घडत असतील ?

७.

विशेष म्हणजे काहीही समजत नसूनही आपण, भक्तिमार्गी, बुद्धिप्रामाण्यवादी, वगैरे काय काय काय असतो !

२९

विठ्ठल

मी आपला एक गंमत म्हणून माझ्या आजूबाजूला किंवा माझ्याच आयुष्यात घडलेल्या काही घटनांवर इथे लिहित असतो. ते कृपया फार गांभीर्याने घेऊ नये. गांभीर्य म्हणजे वैचारिक, नैतिक, सामाजिक, राजकीय वा आर्थिक गांभीर्य असे ज्यांना वाटते त्यांनी तर याकडे दुर्लक्षच करावे. कारण या सर्वाना काहीही पटवून देण्याचा फारसा गंभीर प्रयत्न मी कधी करत नाही.

तर सध्या अनेक वारकरी पुण्यात ठिकठिकाणी मुक्कामाला आहेत. त्या त्या भागातले लोक प्रेमाने त्यांच्यासाठी चहा, बिस्किटे, नाश्ता, जेवण अशा सोयी करत असतात. आमच्या इमारतीसमोरच्या शाळेतही असा एक वारकऱ्यांचा समूह दर वर्षी उतरत असतो. त्यांच्यासाठी आमच्या सोसायटीतल्या अनेक स्त्रिया सकाळचे चहापाणी आयोजित करत असतात. याही वर्षी तो कार्यक्रम चालू होता. मी फिरून आलो आणि ती गर्दी ओलांडून घराकडे जाऊ लागलो तर काही स्त्रियांनी, काका, चहा घ्या म्हणून माझ्यापुढे कप केला. मी धन्यवाद, नमस्कार असे म्हणून जाऊ लागलो तर, नाही, घ्याच, असा त्यांनी आग्रह केला. मग मी उभ्यानेच तो पिऊ लागलो. तिथे माझी पत्नीही बसलेली होती. तिच्या शेजारी बसलेल्या एक बाई उठल्या आणि मला म्हणाल्या की इथे बसून प्या. तसे पत्नीशेजारी बसताना माझ्या हाताचा अंगठा चहाने भाजला. पण मी ते अजिबात दाखवून दिले नाही वा कपही हातातून सुटू दिला नाही. त्यांच्यामुळे माझा अंगठा भाजला असे त्यांना अजिबात वाईट वाटू नये याची काळजी घेतली. आता सोसायटीतले पतिपत्नी असे तिथे आम्हीच होतो. काहींनी विठ्ठल-रखुमाई म्हणून आमचे फोटो काढले. काहींनी नमस्कारही केले.

आपण या योग्यतेचे नाही याची जाणीव असल्याने मला अर्थातच अपराधी किंवा ओशाळे वाटले. पण, असे ना का, प्रत्येकात काही चांगल्या-वाईट शक्यता असतातच, तसे आपल्यातही काही असेल थोडे चांगले, असे समजून मीही सर्वाना नमस्कार करत राहिलो. त्याच वेळी मला आठवत काय होते तर, त्याचा प्रामाणिकपणा सिद्ध करण्यासाठी वहिदासमोर देव आनंदने मेणवत्तीवर स्वतःचा हात धरून भाजून घेणे !

चांगले असे काही असते आणि ते घडावे, भले व्हावे म्हणूनच वारकरी वारीला जात असतात. आपणही, एकमेकांच्या चांगुलपणाला आवाहन करत अनेकदा जग सुंदर करायच्या प्रयत्नात असतो.

पण चांगुलपणा म्हणजे काय, हे मतांच्या स्तरावर, तशा रूपांत, अनेक रचना घेऊन अस्तित्वात येते तेव्हा समस्या निर्माण होतात. या चांगल्यांनी त्या चांगल्यांच्या उरांवर बसणे सुरू होते ! मग, इथे प्रश्न येतो की मतांच्या रूपात नसलेले असे काही चांगले असू शकते का ? यावर अनेकजण पटकन असा निष्कर्षच सांगतात की असे काही असूच नाही शकत. म्हणजे, त्यांच्या मते चांगल्या असलेल्या काही गुणांचे अंश माझ्यात असू शकतात, एवढेच. तसे अंश फारच थोडे असावेत आपल्यात असे वाटल्याने तर मी अस्वस्थ झालो होतो ! म्हणजे मीही, एक प्रकारे, एकूणात, मतांचा गच्चागोळ, जांगडगुत्ता वा चोंबाळे म्हणजेच जगणे असे मानूनच तर जगत असणार.

पण हे पाहता, प्रश्न पडतो की माणसांचे मूल्यमापन वा त्यांची चांगले-वाईट ही विभागणी यांत कितपत तथ्य असेल ? विठ्ठलाने याबाबतचे ज्ञान सर्वाना द्यावे, हीच प्रार्थना ! (की विठ्ठल हीही नुसतीच आपली एक मत रूपातली कल्पनाच असेल ?)

--- ००० ---

३०

आणखी एक अर्धवट विश्लेषण

सर्वच विश्लेषणे अर्धवटच असतात. बुद्धी आणि तर्क यांनी जर सत्य सापडत असते तर विश्लेषक मंडळी एकदा काँग्रेस, एकदा बीजेपी यांच्या बाजूची मांडणी करणारी विवेचने देणारी झाली असती. तसे होत नाही. अ बाजूचे ते अ बाजूचेच विश्लेषक असतात आणि व चे व. त्यासाठी अर्थातच तपशीलांची निवड, त्यांचे रूप, त्यांचे अर्थ हवे तसे वळवावे- वाकवावे लागणे हे घडतच राहते. त्यामुळे, कोणतेही विश्लेषण हे भावनिक वाहोटीला लागून एकावे अशा योग्यतेचे असू शकत नाही. हा अबाधित आणि सत्य पाया लक्षात घेऊन इथे मी माझे एक विश्लेषण सादर करत आहे.

शिवसेना ही प्रामुख्याने मराठी माणसाच्या हितासाठी निघाली. पण नंतर, मुंबईत काहीना असे वाटत होते की हिंदूंचा एक चांगला फोर्स उभा केला पाहिजे. मराठी काय की हिंदू काय, कोणत्या तरी समूहाच्या हितरक्षणासाठी आलेली ती प्रतिक्रिया असते. म्हणजे तशा प्रतिक्रिया याव्यात अशी भूमी आधी तयार झालेली असते. तर यामुळे जरा थोडे जहाल वळण घेऊन शिवसेना हिंदुत्ववादी झाली. ती तिची घट्ट ओळख झाली. पुढे भारतीय स्तरावर अशीच ओळख बीजेपीची तयार होत गेली. कोणतीही गोष्ट हवेतून निर्माण होत नसते, ती कशाला तरी आलेली प्रतिक्रिया असते. कालांतराने बीजेपी हा एक ताकदवर पक्ष बनला. या दोघांनाही हिंदुत्ववाद प्रिय असल्याने ते एकत्र आले. पुढे बीजेपी म्हणजे मोठा भाऊ आणि शिवसेना म्हणजे लहान भाऊ असे होत गेले. आणि कदाचित, मग, दोन हवेतच कशाला बीजेपीच सर्व झाली तरी चालेल, असे होऊ लागले.

एक माणूस असो की पक्ष की देश, त्याला ओळख लागते. ओळख हाच जगण्याचा आधार असतो. बीजेपी कायम मोठी होत जाणार आणि आपण कायम दुय्यम असे चित्र दिसू लागल्यावर, शिवसेना ही आपली ओळख लोप पावू द्यायची नाही, या विचाराने त्या पक्षाने काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी यांच्याबरोबर जायचे ठरवले. कॉमन मिनिमम कार्यक्रम

म्हणजे अर्थातच त्यात हिंदुत्ववाद येणारच नव्हता. त्या दोन काँग्रेसवाल्यांचा त्यांच्यांतला कॉमन कार्यक्रम होता, एक म्हणजे हिंदुत्ववादी बीजेपीला सत्तेपासून दूर ठेवणे आणि दुसरे म्हणजे शिवसेनेचे हिंदुत्व पातळ करत नेऊन इथली हिंदुत्वाची ताकदच कमी करत नेणे. हे शिवसेनेतल्या बऱ्याच लोकांना सहन झाले नाही. या पद्धतीने आपली ओळख लोप पावणार आहे हे पाहून ते बिथरले आणि सध्याचा प्रॉब्लेम तयार झाला. शिवसेना फुटली !

आपली ओळखच हरवत असेल तर माणूस भरकटू लागतो, हवालदिल होऊ लागतो. सैरभैर होतो. माणसाचे जगणेच अशा बनावट ओळखीवरच चालत असते. माणसे वेगवेगळी असणे म्हणजे त्यांच्या ओळखी वेगवेगळ्या असणे. यात कुणी कुणाला बरोबर-चूक म्हणणे हे निव्वळ निर्बुद्धपणाचे असते. कारण हा संघर्षमय, वेडा, हिंसक असा जगण्याचा नमूना सगळ्यांनीच, पूर्ण मानवजातीनेच स्वीकारलेला असतो.

म्हणजे आता, एक म्हणजे, शिवसेना शिंदे गट, नव्याने हिंदुत्वाचा झेंडा घेतलेली मनसे, कमकुवत झालेली शिवसेना आणि बीजेपी असे चार हिंदुत्ववादी इथे असणार. बीजेपी आता शहाणी होईल – ती शिंदे गट आणि जमल्यास मनसे यांना मानाने वागवत राहील. त्यांनी शिंदे गटाला दिलेल्या ऑफरवरून ते दिसतेच आहे.

माणूस हा प्राणी ओळख आणि प्रतिक्रिया यांच्या जंजाळात जगणे हेच फक्त सेफ आणि शक्य मानणारा असा आहे. त्यामुळे, अशी ना तशी त्याची परवड होत राहणे भाग आहे. जय हिंद, जय महाराष्ट्र !

--- ००० ---

३१

कावळा आणि मुंगूस

आज सकाळी एक अघटित घडले. मी जिथपर्यंत फिरायला जातो तिथून एक पाचपन्नास पावले अलीकडे असताना मागून एक कावळा आला आणि अगदी माझ्या डोक्याजवळून वेगात गेला. त्याचा किंचित स्पर्श झाला असावा असे मला वाटले. असे आयुष्यात कधीच घडले नव्हते. चुकून गेला असेल तो जवळून असे समजून मी पुढे जाऊ लागलो तर गोल फिरून येऊन आता मात्र नक्कीच ठरवून तो माझ्या डोक्याला स्पर्श करून गेला. त्याला स्पर्श म्हणावे की फटका हे कळले नाही. त्याचा पंख वा पाय लागला असावा. ही काय भानगड ? त्याला माझा काही कारणाने राग आलेला असता तर त्याने चोच मारली असती. तसे झाले नव्हते. पण हे नुसते माझे विचार झाले. मी असाच पुढे जात राहिलो तर तो पुन्हा तेच करण्याची शक्यता वाटली. तिकडे इतरही खूप कावळे होते, मग हा एकच कावळा असे का करत होता ? मला हिचकॉकचा ' बर्डस ' हा सिनेमा आठवला. नशीब, सगळ्या कावळ्यांना असा माझ्याबद्दल राग वा लोभ नाही आहे ! नकोच ती कटकट म्हणून मी तिथूनच मागे फिरलो. मग मात्र तो पुन्हा आला नाही. म्हणजे मी पुढे जाऊ नये, हे सुचवण्यासाठीच तर त्याने असे केले नसेल ? आणि पुढे गेल्यास असा कोणता धोका असणार होता ?

आणि पारंपरिक विचार करायचा म्हटले तर हे एखादे दुश्चिन्ह तर नसेल ? घरासमोर कावळा ओरडला तर पाहुणे येतात, ही एक बरी समजूत सोडली तर कावळा काही कोणत्या सुचिन्हाबद्दल प्रसिद्ध असल्याचे ऐकिवात नाही. पण, अशी कुठली यंत्रणा असणार आहे जगात की जी सुचिन्हे वा दुश्चिन्हे दाखवायचे काम करत राहिल ? आणि तसाही विचार करावा तर कालच संध्याकाळी मला एक मुंगूस आडवे गेले होते ! ते तर निर्विवाद सुचिन्हच समजले जाते ! एक सुचिन्ह आणि एक दुश्चिन्ह ? मग माझ्या आले लक्षात, आपण स्वतःच्या आयुष्याला, सुखदुःखाला,

यशापयशाला फार महत्त्व देतो, म्हणूनच ही चिन्हमीमांसा अस्तित्वात आलेली आहे. तसे नसते आणि संत लोक म्हणतात तसे, जे येतेय वाट्याला ते जगायचे, असे असते तर कुठे प्रश्न येईल चिन्हांचा ? तरीही, रूटीन नीट चालू राहावे म्हणून चिन्हे ही बहुतेक ' अघटित ' म्हणजे नेहमी न घडणारे काही, अशा स्वरूपातच ठरवलेली आहेत, असे दिसते.

एकूण जगण्यात आपले वागणे हे प्रामुख्याने आत्मकेंद्रितच असते. बऱ्याचदा, उपकाराचे वागणेही, जरा खोलात गेल्यास, आत्मकेंद्रित हेतूनी युक्तच असल्याचे दिसते. आपले यशापयश, सुखलालसा आणि अनेक संबंधांतल्या क्रिया-प्रतिक्रिया आपल्याला अनुकूलच असायला हव्यात – या तत्त्वांवरच एकूण जगणे चालू असल्याचे जाणवते. याच हेतूनी मन सतत बाह्य परिस्थिती, घटना आणि माणसे कंट्रोल करायच्या प्रयत्नात असते. काय घडावे यात हजारो प्रभाव कार्यरत असतात, त्यामुळे, आपला कंट्रोल राहू शकेलच याची कदापि खात्री नसते. म्हणजेच प्रतिकूल काही घडण्याची भीती असते. त्यातूनच ही चिन्हमीमांसा, कल्पनेने का असे ना, जन्माला येत असावी. म्हणूनच, काहीजण ' लेट गो ' म्हणजे ' जाऊ द्या, होऊ द्या काहीही ' असे जगण्याचे महत्त्व सांगतात. म्हणजे, खरे तर, असे जगणे जमू शकेल का, हा अत्यंत महत्त्वाचा, मूलभूत प्रश्न आहे. तो प्रश्न बहुधा टाळण्याकडेच आपला कल असतो.

दोन विरोधी चिन्हे तर घडली आहेत – काय होते ते पाहू.

--- ००० ---

३२

गाणी

तुमची ईश्वरावर श्रद्धा असो वा नसो, ही गाणी बघा –

जो भी है वो ठीक है

ज़िक्र क्यों करे

हम ही सब जहां की

फिक्र क्यों करे

किंवा --

दुनिया ने हम को दिया क्या

दुनिया से हम ने लिया क्या

हम सब की परवाह करें क्यूँ, सब ने हमारा किया क्या

आ ... दम मारो दम ...

किंवा –

मैं ज़िंदगी का साथ निभाता चला गया

हर फिक्र को धुँएँ में उडाता चला गया

बरबादियों का सोग मनाना फ़िज़ूल था -

बरबादियों का जश्न मनाता चला गया

मैं ज़िंदगी...

जो मिल गया उसी को मुक़द्दर समझ लिया -

जो खो गया मैं उसको भुलाता चला गया

मैं ज़िंदगी...

गम और खुशी में फ़र्क न महसूस हो जहाँ -

मैं दिल को उस मुकाम पे लाता चला गया
मैं ज़िंदगी...

--- अशी बेफिकीर, बेदरकार, बेमुर्वत, बेजबाबदार गाणी मराठीत नाहीत. मराठी मॅगळट आहे. इथे फक्त फुकटचे शौर्य, बालिश तत्त्वशीलता आणि स्वप्नाळू आत्ममग्नता चालू असते. इथे एक तर ' चिंधड्या उडविन राई राई एवढ्या ' किंवा ' शुक्र तारा मंद वारा ' चालू असतो सतत. ' जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति ' म्हणजे आपणच, असे समजून उत्साहात जगत असतात सगळे.

नदिया ना पिए कभी अपना जल, वृक्ष ना खाए कभी अपने फल !

अपने तन का मन का धन का दूजों को दे जो दान है,
वो सच्चा इंसान, अरे इस धरती का भगवान है ॥ --- अशी सगळी माणसे असू शकतात असे त्यांना वाटते. तसे कुणी नसल्यामुळे ते दुगाण्या झाडत राहतात. पोटदुखी वा बीपी वा दोन्ही लावून घेतात. स्वरगंगेच्या काठी दिलेली वचनेही पाळणारे आपण आहोत असे त्यांना वाटते. व्यापार, कला, कारखानदारी यांत त्यांना फारशी रुची नसते. ते स्वाभिमानी, अस्मिता जपणारे आणि जातिवंत योद्धे असतात.

गाणी बदलल्याशिवाय मराठी चित्रपटाला हिंदी चित्रपटाची बरोबरी नाही करता येणार.

आणि आत्मप्रौढी आणि आत्मकीव यांतून मराठी भाषेची सुटकाच नाही होणार.

मराठी लोक नुसतेच उपरोध, टोमणे, टोले आणि प्रतिटोले यांत अडकून पडतील.

आणि करत राहतील परिस्थितीची हुशार विश्लेषणे. स्वतःला तर्कनिष्ठ वा विवेकी म्हणवत !

--- ००० ---

३३

नंदनवन

काय झाले ? तुम्ही म्हणत होता की आठ दिवसांत संपेल सगळे आणि तुमची पिल्ले तर म्हणत होती, चारच दिवस ! असे नसते होत. आम्ही गेलोय यातून. आम्ही अनुभवी आणि परिपक्व आहोत. त्यामुळे, मनातल्या मनात हसलो फक्त आम्ही. आता, असे आतल्या आत हसणे म्हणजे युद्ध थोडेच असते ? पण तरीही तुम्ही गरजलात, कुणी मध्ये पडाल तर याद राखा – जगाची राखरांगोळी होईल. पडलो का आम्ही मध्ये ? तसे पडावेही नाही लागत. आमची सगळी राजनीती प्रेमावर आधारित असते. प्रेम आणि शांतता. आता काही आपले जिवाभावाचे, आपल्या प्रेमाचे मित्र असतात. वेळप्रसंगी त्यांना मदत करावीच लागणार ना ! आम्हाला सगळीकडे प्रेमच हवे आहे पण तसे असू नाही शकत ना. आपल्या मित्रात आणि तिसऱ्या कुणात द्वेष असू शकतोच ना. मग आपण शांत राहून मित्राला मदत करायची, इतकेच. आपल्या डोळ्यांदेखत त्याचा नाश आपण बघत कसे बसणार ? मध्ये न पडता शांत राहायचे पण सहानुभूतीने जमेल ते सगळे करत राहायचे, दुसरे काय करणार ? जगाच्या कल्याणासाठी आम्हीही करतो युद्धे पण कायमचा विजय असे काही नसते, हे आम्हाला समजते. हे समजणे म्हणजेच शांततेच्या दिशेने जाणे. आम्ही फक्त पुरेसा विध्वंस करतो आणि थांबतो. पृथ्वी आपली सगळ्यांची आहे, तिचा नाश होता कामा नये, हे तत्त्व सतत आमच्या मनात तेवत असते.

तसे तर आम्हाला तुमच्याबद्दलही प्रेमच वाटते. कोणताही धर्म घ्या किंवा तत्त्वज्ञान घ्या, वेगळी मते आणि वेगळ्या विचारसरणी यांसाठी युद्धे करा, माणसे मारा, असे सांगितलेय का कुठे ? पण याही सरळ साध्या समजुतीचा अनादर करणारे काही असतात. जुमानतच नाहीत ते. एककल्ली, हट्टी आणि मूर्ख असतात ते. एकूण मानवजातीचे हित लक्षात घेऊन काही करावे लागतेच मग. आता तुम्हाला वाटत असेल की आम्ही घातक आहोत, हुकूमशहा आहोत, पण, आम्हालाही तुमच्याबद्दल तेच वाटते, हे समजून घ्या. वन ट्रॅक माईड नका ठेवू. जगाची समजूत ही एकरेषीय नसते. हजारो घटक असतात समोर. एक प्रकारे, तसे तर, तुम्ही वेडेच आहात. आपले तत्त्वज्ञान बरोबर आहे म्हणजे त्याला

धरून आपण जे जे करू ते बरोबरच असणार अशी तुमची श्रद्धा आहे. यालाच आम्ही च्यूत्येनंदनगिरी म्हणतो. माणसाचे मनच करपट असते तर त्यातून अंतिम असे काही कसे अवतरू शकेल – हा साधा प्रश्न न पडणारे बाजारबुणगे नंदनवनाच्या कल्पना करत बसतात. जे कधीच कुणालाच शक्य होणार नाही त्याच्या मागे धावत राहतात. आम्ही तसे नाही करत. शांतताच महत्त्वाची हे आमचे ठरलेले आहे. आम्ही सगळ्यांच्या सगळ्या यंत्रणा समजून घेतो, त्यामागचे असंख्य हेतूंचे जंजाळ समजून घेतो आणि आपल्याला आणि जगाला नुकसानीचे काही घडू नये, अशा व्यापक आवाक्यातून कृती करतो.

एक लक्षात घ्या. तुम्ही कसेही, कितीही चांगले वागलात तरी काही झिंगूर लोक सतत तुमच्यावर टीका करणारे असणारच. जमल्यास शांतपणे त्यांचे जगणे मुश्किल करावे किंवा शक्य तितके दुर्लक्ष करावे त्यांच्याकडे, बास. आम्ही मानवी हक्कांचे आणि मानवी स्वातंत्र्याचे भोक्ते आहोत. दृष्टिकोण विशाल हवा, औदार्य हवे. आता तुम्हाला वाटेल की त्यांचे माध्यम वापरून आम्ही तुमच्याशी युद्ध करतो आहोत. तुम्हाला एक सांगतो, सगळे मनाचे खेळ असतात. पण एक मान्य आहे की त्यांतले काही खेळ खरे धरून वागावेच लागते.

हे सगळेच मनांचे खेळ आहेत असे आपण सगळ्यांनीच पूर्ण पाहणे हे तर नाहीच ना घडू शकत !

--- ००० ---

हिंद केसरी पदासाठी कुस्ती चालली होती. दोन्ही पैलवान तयारीचे होते. त्यांचे सल्लागारही बरेच डाव माहीत असणारे होते. झाले असे की दोघेही एकामागोमाग एक असे इतके विविध डाव टाकत गेले की ते एकमेकांत पुरते अडकून आणि गुंतूनच बसले. कुठला हात कुणाचा आणि कोणता पाय कुणाचा हेही सांगता येई ना ! फक्त त्यांची मुंडकी तेवढी ओळखू येत होती वेगळी ! आता यांना सोडवून बाजूला केल्याशिवाय ही कुस्ती पुढे जाणे शक्य नव्हते. विशेष म्हणजे दोन्ही पैलवान मराठी होते. त्यामुळे साहजिकच, अशा पेचांच्या बाबतीत फारच मास्टरी असलेले काही प्रख्यात बुद्धिप्रामाण्यवादी महाराष्ट्रात होते, त्यांची काहीना आठवण झाली. त्यांना बोलवायचे ठरले. तेच का ? त्यापेक्षा वैज्ञानिक दृष्टिकोण वापरणाऱ्यांना बोलावू, तेही बरेच उपलब्ध आहेत महाराष्ट्रात, असे आणखी काहीजण म्हणाले. अहो, दोन्ही एकच ते, तिसरे कुणी म्हणाले. त्यावर नको आता वाद म्हणून त्या दोन्ही प्रकारच्या लोकांना बोलवायचे ठरले. तिथे एक निराशावादी उभा होता. तो म्हणाला की बोलवा हवे तर पण त्यांच्यांत एकमत नाही होऊ शकणार.

शेवटी आले त्या दोन्ही विभागांतले लोक. बुप्रावा म्हणाले की साधे आहे, घामामुळे चिकचिकाट होऊन अडकून ते चिकटून बसलेले आहेत, त्यावर पाणी मारा. वैदृष्टी म्हणाले की पाणी नको, कोरडी माती मारा, कोरडे पडले की आपोआप सुटतील. तो वाद शमण्याचे चिन्ह दिसे ना तेव्हा एक भक्तिमार्गी म्हणाला की माझ्याकडे गंगेचे तीर्थ आहे, ते मारू का, एका मिनिटात काम होईल ! तेवढ्यात दुसरा एकजण अंगाऱ्याबद्दल काही सांगू लागला. या सर्व एकूण वेळात पंच मात्र त्या अडकलेल्या पैलवानांपासून जरा लांब लांबच राहण्याची काळजी घेत होता. चुकून आपणही त्यात कुठे अडकू नये हीच त्याला काळजी घ्यायची होती.

शेवटी त्या सर्वच उपायांना मान्यता मिळाली. नाकातोंडात माती, पाणी जाऊन ते दोन्ही पैलवान गुदमरणार नाहीत याची काळजी घेत ते उपाय करायचे ठरले. त्या पैलवानांना हे पसंत होते की नाही ते कुणी विचारले नाही. मीच जिंकणार, सोडणार नाही – अशा डरकाळ्या फोडणाऱ्या त्या पैलवानांचे लक्षही नव्हते. अचानक पाणी, माती,

अंगारा, तीर्थ यांचा मारा सुरू झाल्याने ते एकदम भांबावून गेले ! तरीही तो तिढा काही सुटेना, ते पाहून एकजण म्हणाला की माझ्याकडे गॅसकटर आहे ! इथे मात्र सगळेच घाबरले आणि थोडा वेळ सगळेच प्रयत्न थांबवायचे ठरले.

तिथे एक शहाणा हे सर्व बघत उभा होता. तो म्हणाला की पैलवानांनी हे असे शारीरिक गुंतण्याला फसू नका – त्यावर नका जाऊ – हा गुंता मुळात वैचारिक आहे किंवा कायद्याचा आहे, असे का म्हणानात ! याला कायद्याची पुस्तके आणि पूर्वी घडून गेलेले निकाल लागतील. यावर जरा चर्चा झाल्यावर, पूर्वी असे काही घडलेच नव्हते आणि इतका हा असा गुंता प्रथमच होतो आहे यावर सर्वांचे एकमत झाले. मग, हे प्रश्न जर बुद्धीने निर्माण झालेले असतील तर ते बुद्धीनेच सुटतील, असे ठरले. त्यावर, नाही, ते वैज्ञानिक दृष्टिकोणानेच सोडवले गेले पाहिजेत, असा काहींनी आग्रह धरला ! ते शेवटी मान्य झाले !

याला अर्थातच वेळ लागणार होता. हे ओळखून एकेकजण पांगू लागले. पुस्तके लागणार, अभ्यासपूर्ण बोलावे लागणार, असे म्हणत हा प्रकार उद्यावर सोपवत सगळेच निघून गेले. त्या दोन पैलवानांचे रहस्यमय मुटकुळे मात्र तिथेच पडून राहिले. आता अंधारही पडू लागला !

--- ००० ---

सकाळी साडेसातला अनेकदा भेटे तो रस्त्यावर. जुनी ओळख असल्याप्रमाणे नमस्कार करे. मीही अर्थात परत नमस्कार करे. कधी कधी तर, नेमकी ओळख आठवत नसूनही, मी करे हसून नमस्कार, मग तो करे. इन केलेला शर्ट, पॅट, डोक्यावर कॅप आणि हातात एक पिशवी. चष्मा जाड फ्रेमचा. या माणसाची कधी कुठे झाली होती ओळख ? हा आपल्या एका जुन्या सहकाऱ्यासारखा दिसतो. त्याचा मुलगा असेल का हा ? एक दिवशी विचारायचेच ठरवले. थांबायला हात केला. तो थांबला. म्हटले, आपली ओळख कुठे कधी झाली होती हो ? मला आठवत नाहीय. ओळख ? असे म्हणत तो हसला. ते पाहून लगेच आले लक्षात, अरे हा तर आपल्या समोरच्या ए टी एम चा शिपाई आहे. तिथे तो निळ्या पोषाखात असतो. फक्त पोषाख बदलामुळे आपला घोटाळा होत असावा. तसा तर अनेकदा भेटतो तो. कधी कधी बोलतोही. म्हणजे त्याला वाटणार आता की आपले माइंड बिघडलेय. तसे व्हायला नको म्हणून म्हटले, तू होय ? अरे मला बऱ्याचदा याच रस्त्यावर अगदी सेम तुझ्यासारखा एक माणूस भेटतो. म्हटले कोण असावा हा ? सेम तुझ्यासारखाच आहे. चष्माही असाच अगदी. तो ओळखत असेल तुम्हाला, तुम्ही विसरला असाल, तो म्हणतो. आम्ही हसून विरुद्ध दिशांना जातो. खरे तर ही एक साधी गोष्ट होती. तो तोच होता आणि मला त्याला वेगळ्या पोषाखात पाहायची सवय असल्याने कळले नव्हते. माझी प्रतिमा त्याच्या लेखी एक सरकारी अधिकारी अशीच आहे. माझे काही चुकले असेल असे तो समजणारच नाही. तो उलट विचार करेल, च्यायला कोण असेल असा नेमका ? यापुढे तो भेटला तर मी ओळखून, हसून करेन नमस्कार पण त्याच्यासारखा आणखी एकजण आहे, हे मनात ठेवून.

मला माझी प्रतिमा बिघडू घायची नसल्याने तो दुसरा माणूस कुणी आहेच, हे नक्कीच समजावे लागेल. त्याचाही माझ्यावर विश्वास असल्याने तोही ते गृहीत धरूनच चालणार. न जाणो, फावल्या वेळात तो विचारातही पडत असेल. आता भीती एकच आहे की एखाद्या दिवशी तो थांबून, हसून विचारेल, भेटला का तो दुसरा, पटली का ओळख ? तेव्हा मी म्हणेन, अरे तो माझ्या एका जुन्या सहकार्याचा मुलगा आहे. आणि आम्ही हसून विरुद्ध दिशांनी जाऊ. माझ्या खोटेपणामुळे आणि सारवासारवीमुळे अस्तित्वात आलेला तो तिसरा माणूस तिथेच सोडून ! एकूण माणसे तीन म्हणून तिसरा, अन्यथा तसा दुसराच तो ! खरे तर तोच तो !

--- ००० ---

३६

वेडी माकडे

जगात आता माणसे शिल्लकच राहिलेली नसून फक्त माकडे आहेत आणि तीही सगळी कमीजास्त प्रमाणात वेडी आहेत यात शंकाच नाही. त्या माकडांत माझा पहिला लावा नंबर, तेही मान्य, चला ! पण मी तुम्हाला त्रास देत नाही फिरत रे मर्कटांनो. समजा माझ्या लिहिण्याचा तुम्हाला त्रास होतो, तर ते नाही वाचायचे, हे तुमच्या हातात असते ना. पण तुमचा लाऊडस्पीकर नाही ऐकायचा, हे नसते ना कुणाच्या हातात.

एक तर गेले तीन दिवस मी तीव्र अंगदुखी आणि ताप यांनी बेजार आहे, त्यात रात्री तो लाऊडस्पीकर ! आता थांबेल, मग थांबेल असे म्हणत म्हणत रात्री पाऊण वाजता झाली ' मै हूँ डॉन ' ही भैरवी. तशी ही भैरवी दर चार गाण्यांनंतर एकदा होतच होती. रंगून गेली होती सगळी माकडे. ' हमे तुमसे प्यार कितना ', ' कोरा कागजसा मन मेरा ', ' श्रीवल्ली ' आणि ' सैराट झालं जी ' ! ही सगळी गाणी निर्माण करणारे लोक एक नंबरचे नीच आणि हरामखोर होते, अशी मला खात्री पटलेली आहे. आणि बरीच गाणी त्या करावके वर ! विशेष म्हणजे, ' मै हूँ डॉन ' ही ओळ आली की शंभरजण ओरडायचे, ' मै हूँ डॉन ' म्हणून !

बरे माझे जाऊ द्या, मीही एक प्रकारचा नीचच आहे माणूस – नव्हे माकड ! पण या भागात चार इस्पितळे आहेत रे च्यूत्यांनो ! आजारी लोकांबद्दल तुम्हाला काहीच सहानुभूती नाही ? ही गाणी निर्माण करणारे नालायक लोक आणि मुख्यतः अमिताभ बच्चन यांनी भारतातल्या लोकांच्या जगण्याची वाट लावलेली आहे. गणपती हे ज्या तत्त्वाचे प्रतीक आहे तसे काही असेलच तर हे सगळे लोक हाल हाल होऊन मरतील ! नुसते मरताना नाही, आयुष्यभर हाल होत राहतील भोसडीच्यांचे !

मुलगी पुण्यातच आहे. मला बरे नाही हे तिला माहीत नव्हते. सकाळी काही कारणाने फोन झाला तेव्हा तिला सांगितले. आणि त्यातच तिला तो लाऊडस्पीकरचा धमाका सांगितला. आजही तसेच सुरू राहिले तर दहा वाजून पाच मिनिटांनीच मी पोलिसांकडे तक्रार करणार आहे, असे मी म्हणालो. ती म्हणाली की बाबा, तसले काहीही करू नका. आमच्या भागात हे असेच आहे आणि इथे बरेच लोक कायद्यावर विश्वास असलेले आहेत. काही काळ त्यांनी तक्रारींचा सपाटा लावला. अनुभव असा आहे की तक्रार मिळाल्यावर पोलिसांचे पथक येते, तो आवाज ते बंद पाडतात. पोलिस गेले की पुन्हा थोड्या वेळाने ते सुरू होते ! इथले कायद्यावर विश्वास असलेले सगळे लोक आता फ्रस्ट्रेट झालेले आहेत. आता कुणी तक्रार करत नाही. तर, बाबा, तुम्ही त्या फंदात पडू नका आणि तुमचा वेळ वाया घालवू नका. हे खरे ज्ञान ! कायद्यापेक्षा आपली सहनशक्तीच महत्त्वाची, हे कळणे !

वेडे माकड थोडाफार राग व्यक्त करतेच. तसेच माझे झालेले आहे. मी आता बाकी कुणालाही जास्त दोष नाही देत. भारतात अमिताभ बच्चन निर्माण नसता झाला तर इथले जगणे सध्या आहे त्यापेक्षा बरेच बरे चालले असते असे माझे स्पष्ट मत आहे. जाऊ दे, थांबतो आता. नाही तर थोड्या वेळाने मीच ओरडायला लागेन, “ मै हूँ डॉन ” म्हणून ! शेवटी सगळ्यांना कधीतरी मरायचे असतेच, हे मलाही कळतेच हो ! कारण, “ मै हूँ डॉन ! ”

--- ००० ---

25-10-22.

३७

नवा क्रिकेट

हा नवा क्रिकेट हा खेळ तोच आहे, नियम तेच आहेत, फक्त एकच बदल आहे -- यात अमुक बाजूची बॅटिंग चालू आहे आणि अमुक बाजूची फील्डिंग असे काही नसते. सगळ्यांचीच बॅटिंग-फील्डिंग चालू असते. संधी मिळेल-सापडेल तसे प्रत्येकाने खेळायचे असते. या खेळात कुणाचा चौकार-षटकार गोलाच तर तो कसा चुकीचा होता यावर काहींना हेंदोस घालावा लागतो. पण, या खेळाचे प्रमुख आकर्षण असते ते म्हणजे उडालेले झेल पकडणे हे ! मुद्दाम झेल उडवणे आणि ते चुकून उडणे असे झेलांचे दोन प्रकार असतात. यांतला कुठलाही दिसला तरी सत्वर आणि प्राणपणाने ' योग्य ' बाजू तो पकडते. झेल पकडल्याच्या क्षणी त्यांना अत्यानंद होतो पण लगेच त्यावर ते संतप्त होऊन आंदोलन उभे करतात. हा झेल किती घातक होता आणि आहे, हे ते ओरडून सांगू लागतात. झेल उडवणारी बाजू, मुळात हा झेल नव्हताच, असे म्हणत राहते. दोन्ही बाजूंचे प्रेक्षक, या खेळातला निर्बुद्धपणा ओळखूनही सनसनाटीपणे माध्यमांतून, यावर आधारित असे, त्यांचे त्यांचे शिब्यागाळीचे वेगळे खेळ खेळत राहतात ! यावर उपाय एकच असतो -- दुसऱ्या कुणाचा तरी झेल एखाद्या ' योग्य ' बाजूने पकडणे ! सर्वाना मजाही येत राहते आणि सर्वांचे बीपी ही वाढत राहते ! एखाद्या नव्या झेलाचे प्रकरण सुरू झाले की जुना झेल मागे पडतो ! यावर साधक-बाधक ओरडत राहणे ही अभिव्यक्ति-स्वातंत्र्याची एक प्रमुख अभिव्यक्ती असते ! याला खिलाडू वृत्ती कसे म्हणणार ?

--- ००० ---

२०-१२-२२ पर्यंत आले.

३८

हित

बरेच लोक काय घडले होते वा नेमके काय घडले होते हे न बोलताच मरून जातात. एक तर नको ती कटकट आणि वाद असे तरी असते किंवा बोलल्याने होणार असतो त्यांचाच मानभंग. ज्यांच्याबद्दल वाईट बोलावे लागले असते ते तरी पूर्ण वाईट कुठे होते – त्यांचे अनेक उपकार मिळालेले होतेच ना – हाही असतो कृतज्ञतेचा विचार त्यांना उघडे पाडावे की पाडू नये या द्वंद्वात्मक प्रामाणिकपणाच्या मागे. कधी असेही वाटते की कदाचित आपणच आपले दुःख निर्माण करत होतो – आपणच भ्रमात होतो आणि खापर त्यांच्यावर फोडत होतो, असेही असू शकते. म्हणजे आपल्या नुसत्या प्रामाणिक बोलण्यामुळे त्या विचाऱ्या निष्पापांचा होऊ शकतो प्रतिमाभंग. त्यांना आणि आपल्याला मानणाऱ्या सर्वांनाच ते दुःखाचे होऊ शकते. काय गरज होती जे होते ते बिघडवायची, असेही त्यामुळे अनेकांना वाटू शकते. आपण तर मरून जाऊ पण आपण आपल्या खरे बोलल्याचे परिणाम पुढे काय काय होत राहतील यावर कुठे असणार आहे आपला कंट्रोल ? बरेच लोक याचा गैरफायदा घेऊ शकतील आणि आपली वा स्टोरीतल्या अन्य पात्रांची नालस्ती करू शकतील. म्हणजे जिवंत असताना त्यांनी संभाळलेली त्यांची स्वतःची प्रतिमा डागाळली जाईल. आणि आता तर ते मृत असल्याने त्यांना ते कळणारही नाही. म्हणजेच आपण नीट प्रतिमेत मेलो या समाधानात ते मेलले असणार आणि इकडे नंतर त्यांच्या प्रतिमेची वाट लागलेली असणार.

तरीही काहीजण भडास काढणाऱ्या वा न्यूनगंडावर उपाय म्हणून काही कादंबऱ्या लिहितात किंवा मरण्यापूर्वी सरळ आत्मचरित्र लिहितात. ते पुस्तकात लिखित स्वरूपात आल्याने अनेकजण ते ग्राह्य मानतात. ते ग्राह्य मानून त्याचे अर्थ मात्र वेगवेगळे लावत लेख लिहिले जातात. त्याच जुन्या घटनांबाबत आणखी काही संदर्भ सापडले तर संबंधित भूतकाळाबाबत वादावादीचे फड रंगतात. कुठे कुठे विश्वास ठेवायचा हे बहुतेकांचे सामान्यतः ठरलेलेच असते.

आपल्या प्रतिमांचे आणि आपल्या प्रतिमांच्या पुढील पिढ्यांचे भवितव्य सुरक्षित करण्यासाठी एकमेकांना शिब्या देत सगळेच सत्याची कास धरत राहतात.

काही सत्यशोधक पण परखड पण भंडाफोडवाले इतिहासकार असतात. ते आता नव्याने इतिहास लिहावा लागेल असे म्हणतात. आजवर पसरवलेल्या खोट्या, आभासी इतिहासातून जनतेला वाचवले पाहिजे, असे म्हणतात. इतिहास ही फक्त काही शिक्षित लोकांची मत्तेदारी राहिल्यामुळे, ते म्हणतील तो इतिहास, असे होऊन बसल्याचे ते अधोरेखित करत राहतात. अशा चुकीच्या इतिहासामुळे समाजाचे खूप नुकसान झाल्याचे ते प्रतिपादन करतात. अन्याय करणाऱ्याला अन्यायी न म्हणता उलट समंजस आणि कर्तबगार म्हटल्याने आज जगणाऱ्यांच्या प्रतिमा कशा कमकुवत होतात ते ते सांगत राहतात. खरा इतिहास समोर आल्याने समाजाला शक्ती मिळेल, ऊर्जा मिळेल, प्रेरणा आणि स्फूर्ती मिळेल याची त्यांना खात्री असते. इतिहासाचे अर्थ लावताना दंगली वा हिंसा घडू नयेत असे काही सत्ताधाऱ्यांना वाटत असते. पण इतका असेल फरक आणि इतके असत्य जर आपल्या माथी मारण्यात आले असेल तर होऊ देत तिच्या मायला दंगली, मरू देत भोसडीचे, असेही काहीना वाटते.

एखाद्या महान चित्रकाराच्या वासनांध लफड्यांना महत्त्व देत त्याची चित्रे मूल्यहीन समजावीत का, असा येतो प्रश्न. काही स्त्रियांचे आक्रोश त्यांच्या वा त्या चित्रकाराच्या मरणोत्तर प्रकाशात येतात. समाजाच्या नीतिनियमांना न जुमानणाऱ्या माणसाला का द्यावा मानाचा फेटा असे म्हणून काहीजण त्याच्या पुतळ्याचे डोके उडवतात. आपल्याला न पटणारा माणूस आपल्या हिताचा कसा असू शकेल, हा साधा सरळ प्रश्न असतो. निदान आज, आता तरी सावध राहावे आणि सर्वार्थाने हितकारक माणूस शोधत राहावे, असे वाटते. आपण ज्यांना वार्डेट, दुष्ट म्हणत आलो तेच बहुमताने हितकारक ठरू शकतात, या शक्यतेची प्रचंड भीती वाटते, क्रोध येतो पण तरीही आपण निस्पृह आणि समाजहितैषीच राहायला हवे, असे काहीना वाटते. ते सतत सत्याची बाजू घेत राहतात. तोवर जे मरतात वा जिवंत असतात त्यांच्या पोटांत काय काय असेल ते माहित नसते. त्यातले काही बाहेरही येऊ शकते कालौघात. ते खरे की खोटे हे ठरवत, जगणे सुधारत राहणे हे पुढच्या पिढ्यांचे काम असते. यातूनच सर्वांचे भले होत राहण्याची शक्यता असते.

हे असे सगळे, कुंपणावर बसलेला एकजण पाहतो आणि चेवाचेवाने इकडे वा तिकडे उडी मारण्याचे रद्द करून तो कुंपणावरच बसून राहतो. त्याला मनातून भीती असते की आपण संकटात सापडलो तर कुणीच आपल्या मदतीला येणार नाही. पण निष्ठेशिवाय एखादी बाजू घेत तसल्या खोटेपणात व्यतीत करावे का आयुष्य ही त्याची त्याला सतत भेडसावणारी समस्या आयुष्यभर त्याची पाठ सोडत नाही. जिवंत असतानाच लोक त्याला भित्रा, आपमतलबी, संवेदनशून्य आणि निष्ठुर म्हणू लागतात. तो ते ऐकून घेत राहतो.

बहुसंख्याकांची सुरक्षितता आणि हितकारकता लक्षात घेऊन दोन कट्टर विभाग तयार होतात. ते अधिकाधिक शौर्य दाखवत, निस्वार्थीपणे, मानवी मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी एकमेकांच्या उरांवर बसत राहतात, एकमेकांना आयाबहिणींवरून शिव्या देत राहतात. सर्वांचे बरोबर-चूक वेगळे असते, सत्ये वेगळी असतात, समर्थने वेगळी असतात, न्यायाचे मुद्दे वेगळे असतात, आणि मुख्य म्हणजे नेमके काय घडते आहे याची वर्णनेही वेगळी असतात. जनता सत्याचीच बाजू घेईल याची दोघांनाही खात्री असते.

--- ००० ---

३९

मांजर

तुमच्या एका मित्राला मांजर खूप आवडते, हे तुम्हाला माहीत असते. त्याचा तुम्हाला काहीच त्रास नसतो. आवडे ना का, असे सहज साधे राहता तुम्ही. पण पुढील एकेका भेटीतून ते मांजर मोठे होत असून सांभाषणातली बरीच जागा

व्यापू लागले आहे, हे तुमच्या लक्षात येत जाते. तरीही, हसून तुम्ही त्या मांजराची स्तुती करत, खरेच ते त्याला हवे तसे, तसेच प्रभावी आहे, असे बोलत राहता. त्याचे अवाजवी रूप पाहून तुमच्या मनात विचार येतो की बाबा ती मांजरी असून तिला कुठे 'दाखवून' आणायला तर हा विसरला नसेल ? किंवा त्याच्याकडून इतके काम हवे आहे तर त्याला 'ठेचायची' तर गरज नसेल ? पण हे आपले अज्ञानातून आलेले अंदाजही असतील असे वाटून तुम्ही ते सोडून देता. नंतर हळूहळू तुमच्या लक्षात येत जाते की ते मांजर म्हणजे नुसतीच त्याची अद्वितीयता नसून त्यात आणखी बरेच काही आहे. त्याची राजकीय मते, त्याच्या नाटक वा चित्रपटातल्या आवडीनिवडी आणि मुळात तुम्ही त्याचे मित्र असणे हेच त्याचे आत्मस्तुतीचे साधन असणे. याचाही तसा तुम्हाला काही त्रास नसतो. पण हळूहळू सांभाषणच थांबणार असेल तर कसली ही मैत्री, असे व्हायला लागते. त्याच्या मतांशी, आवडीनिवडींशी तुम्ही बांधील नसणे हा जणू काही त्याला घोर अपेक्षाभंग वाटतो आहे आणि एवढेच नव्हे तर त्याला तुमचा रागही येऊ लागला आहे आणि तो तुमच्यापासून दुरावत चालला आहे, हे तुमच्या लक्षात येत जाते. त्याला त्याचे सगळेच बरोबर, न्याय्य आणि माणुसकीचे वाटत असेल पण म्हणजे जगात दुसरे काही अस्तित्वात असणे, हेच पाप ? मधून मधून त्याचे चिडणे, कुत्सित होणे हे तुम्हाला आता खटकू लागते. याला दिसते तसेच जग सर्वांना दिसायला हवे – ही निःशंक मनोवस्था त्याला जरी साहजिक वाटत असली तरी तुम्हाला ती रोगासारखी दिसू लागते. हे सगळे नुसतेच एखाद्या मांजरामुळे घडत असेल ?

जरा खोलात जाता असेही दिसते की आपणही थोडेफार असेच फिक्स होत गेलेलो आहोत. इतके तीव्र नाही आणि 'जाने दो' म्हणून थोडेफार दुर्लक्ष करायची आपली तयारी असते, हाच काय तो फरक. यालाच कदाचित सहिष्णुता म्हणत असावेत. पण त्याच्या मानाने आपण बरेच लवचिक आणि मजेत जगू शकतो असे तुमच्या लक्षात येते. ते ठीक, पण, मुळात हे असे सगळे घडायचे कारणच काय, असा तुम्हाला प्रश्न पडतो.

तुम्हाला वाटते आता त्याचे तुमच्याबद्दलचे मत खराब होणार. त्याची मते या जगात फायनल असल्याने तो ते व्यक्तही करत राहणार. काहीजणांच्या नजरेतून तुम्ही आपोआप उतरत जाणार. हेही तुमचे विचारच. खरेच तसे घातक 'उतरणे' घडले तर तेही विचारच तर असणार. म्हणजे, प्रत्येक वेळी विचार टाकूनच देता आले तर काही प्रश्नच नाही राहणार. मग तर अमुकच मित्र आणि तमुकच मांजर यांचीही गरज नाही राहणार.

मैत्रीच्या नावाखाली एखाद्या मांजरात किती वेळ घालवावा, हा प्रश्न येणारच ना आज ना उद्या.

--- ००० ---

४०

शरम

तिकडे त्यांच्यावर एवढे अन्याय होताहेत, अत्याचार होताहेत, प्रचंड हिंसेने जगण्याच्या चिंध्या होताहेत आणि तू इथे वाढदिवस साजरा करतोस ? ट्रिपला जातोस ? बारमध्ये जाऊन मित्रांबरोबर दारू पीत हास्यविनोद आणि गप्पा करतोस ? स्वतःच्या मुलांच्या कॉलेज प्रवेशांची चिंता करतोस ? खरे तर तुझे मिनिट न मिनिट आणि तुझा प्रत्येक श्वास त्या भयानकतेने डागाळलेला, पीडित आणि रक्ताळलेला असायला हवा. तू फेसबुकवर फिरत शहाणपण दाखवत राहतोस ? शरम नाही वाटत ?

अच्छा, म्हणजे तोच काय, जगातला कुठलाही भयानकपणा मिटेपर्यंत बाकी सगळे बंदच असायला हवे. हास्यविनोद, गप्पा, शांतता, समाधान, हे तर कुठे असताच कामा नये. म्हणजेच, शांतता, समाधान हे एकूणच सर्वच माणसांत एकाच क्षणी सुरू व्हायला हवे. पण मन गोंधळते, च्यायला ! बुद्धाला जेव्हा शांतता सापडली, त्याच्या जगण्यात जेव्हा तो प्रकाश आला तेव्हा झाली होती का आखवी मानवजात शांत ? अगदी समजून चालू की हो, झाली होती शांत. मग पुन्हा काय झाले ? पुन्हा बॉब का सुरू झाली ? जगातली आणि माणसातली हिंसा मोजायचे काही माप आहे का ? सध्या ती कुठे किती आहे, असे ? किंवा वाढतेय की कमी होतेय, असे ?

की आख्खी मानवजात एकत्रच होणार हिंसेतून मुक्त ? म्हणजे इतरांना शरम वाटणे नको आणि हिंसेची कारणे आपल्याला दिसत असल्याचा प्रामाणिकपणाही नको ? मग अशी शांतता येण्याची प्रक्रिया कुठे सुरू आहे ? चीन की अमेरिका की युक्रेन ? ती प्रक्रिया सगळ्यांची एकत्र कशी, कुठे चालेल ? आणि ती पूर्णतेला गेल्याचा सूर्योदय कधी होईल ? यापूर्वी असे कधी झाले होते का ?

त्यापेक्षा, हे सगळे अमुक धर्मांमुळे होते आहे, अमुक देशांमुळे होते आहे, तमुक नेत्यांमुळे होते आहे, अशी आपली प्रामाणिक मते सत्य का धरू नयेत ? म्हणजे त्या त्या कारणीभूत बाबी नष्ट झाल्या की शांतता येईल ? मग तर आधी त्या गोष्टींच्या हिंसेनेच सुरुवात करावी लागेल. जाऊ दे, मरू दे. बाहेर आहे तेवढा खूप आहे गोंधळ, आपल्या डोक्यात नको आणखीन ! वाटल्यास सगळ्यांनी सतत दुःखी राहू सहानुभूतिपूर्ण !

-- ००० --

तुम्ही एककल्ली असाल तर हाफमॅड आहात. तुम्ही म्हणजे तुम्हीच नव्हे, कुणीही, म्हणजे मीही. तुम्ही एककेंद्री असाल तर हुशार आहात. आणि अष्टावधानी असाल तर तुम्ही मम म्हणजे महामहोपाध्याय आहात. पण एक प्रेयसी, खरी वा खोटी मनात घेऊन वा तिच्या आठवणीकडे एकटक पाहात बसणे हे तुमचे कॉमन असते. स्त्री ही मुक्तीच्या मार्गातली धोंड असते हेही तुम्हाला आठवत असले तरीही. तर सारांश म्हणजे सगळेच असे मानसिक असल्यामुळे बहुतेकांनी ती मुक्तीची भानगड सोडूनच दिलेली आहे. काही मनाने प्रांजळ असतात तर काही अजूनही मुक्ती हा विषय रद्द केल्याचे कबूल करत नाहीत. उगीच लांबड न लावता म्हणजे आपण सगळे मिडीऑकरच असतो. सुखदुःखे भोगणे, यशस्वी माणसाचे गोडवे गाणे वगैरे. शेवटी नुसती मनाची कर्पोसिटी, इतकेच असते ते. आता एक बोलता बोलता सुचलेय ते सांगू का ? अगदीच बुद्धिभक्त असाल तर तुम्हाला राग येऊ शकतो म्हणून विचारतोय. मुक्ती असे काही असेलच तर आधी ते मनाच्या कचाट्यातून सुटणे असते, असे तर नसेल ? कारण बाकी कुठलेही सुटणे हे तीच री ओढत राहणारे असणार ! मी फारसा यशस्वी नसल्यामुळे मला या नुसत्या विचारानेही रिलीफ वाटतो, हे मी नाकबूल करत नाही. या एकाच कारणासाठी तुम्ही मला एककल्ली म्हणालात तरी चालेल. मी रागावणार नाही, प्रॉमीस ! पण अयशस्वी माणसाच्या प्रॉमीसची काय असणार आहे किंमत ? त्याला काही किंमत नाही, हे मला माहीत आहे म्हणून तर प्रांजळपणाने आणि दिलखुलासपणाने देतोय मी ते ! सगळ्यांच्या मनांचे कारभार असे एकाच तराजूत तोलता आले की मस्त वाटते. असालही तुम्ही जीनियस पण मिडीऑकरच ! ही आहे माझ्या इंग्रजीची गंमत ! आले ना लक्षात ? एकदा मी ऑ म्हणतो आणि एकदा यॉ !

--- ००० ---

किडूक मिडूक हाडूक ! खुडुक ! हुडुत ! समजायला हवे त्यांनी दत्तक घेतलीय ती मुलगी काळी ! नुसते समशेरबहादुर होऊन पोटे नाही भरत ! हे मोठे ते ग्रेट यावर जग नसते चालत ! आता आणखी थोडे तापमान वाढले तर इथले हजारो विषारी साप पलायन करणार आहेत ! तुम्ही नारळाचे झाड कापायला परवानगी दिल्यावर त्याचे दुसरीकडे रोपण करायला सांगताय आणि म्हणताय की भटक्या कुत्र्यांना मारणे तर सोडाच त्यांचा अधिवासही बदलता कामा नये ! याच तुमच्या दयाळूपणामुळे युद्धज्वर वाढतोय सगळीकडे ! तुम्ही विचारताय डॉक्टरला की पुन्हा कधी असा त्रास झाला तर हीच औषधे चालतील ना ? चार धाम यात्रा करायची राहिल्यासारखा चेहरा बघितलात ना त्याचा ? त्याचे भविष्य धोक्यात घालून तुम्ही सुखी होऊ बघताय ! एखाद दिवशी असे फेकले जाल खेळाबाहेर की बरोबर काय हे विसरूनच जाल. सूर्यावर मोठे स्फोट झाल्याची बातमी वारंवार मुख्यतः तुम्हाला सेन्सेशन आवडते म्हणून दिली जाते. अन्यथा कुणाला काय पडलेय ! एक बंदिस्त जग मिळालेय म्हणून तुम्ही प्रत्येक विषयावर अक्कल पाजळू शकता. तुम्हाला खात्री असली की झाले ते सत्य ! तुम्ही अयोध्येला नाही जाणार कारण तुमची श्रद्धा श्रद्धाहीन असण्यावर आहे. तसेच इतरांचेही काही काही असते हे तुम्हाला समजत नाही. तुम्हाला वाटते की संवेदनशीलतेच्या अभावामुळे मुद्दाम ते युद्ध उकरून काढतात. विचार करा ना. म्हणजे वेगळा विचार. तर तुम्ही फेटाळूनच लावता गालिबला. जगातल्या खूप गोष्टी तुमच्यासाठी नाही आहेत. यावर तुम्ही संतापता. हे जग मूठभर लोकांसाठी असताच कामा नये म्हणून वडापाव खाऊ लागता. तुम्हाला कोण सांगणार ? खाजगीत एकजण म्हणाला फक्त की म्हणे डोन्ट डिस्टर्ब द स्लीपिंग डॉग. तुम्ही नका मनाला लावून घेऊ – सगळे तसेच असतात – तुमच्यासारखेच. कुणाला डायबेटिस असतो, कुणाला बीपी तर कुणाला अस्थमा. आणि आणखी एक. तुमचा सारखा धोशा असतो की एका विषयावर बोला. भरकटू नका. कादंबरी असो की कविता, कोणत्या विषयावर आहे ते सांगता आले पाहिजे. आयुष्य असते का एका विषयावर की स्वप्ने पडतात एका विषयावर ? तेही जाऊ द्या. आत्ता, या क्षणी वा कधीही, तुमचा मेंदू असू शकतो का एका विषयावर ? तुम्ही दडपून ठेवता सगळे पक्षी, प्राणी आणि मासे. तेही जाऊ द्या, चला. कधीच तुम्हाला काही पूर्ण का नाही वाटत, हा विचार तरी शिवलाय का तुमच्या मनाला ? तुमचे जगणे विस्कटलेले, असंबद्ध, भरकटलेल्या विचारांचे आहे तर तशी कविता लिहिण्याची हिंमत का नाही करत तुम्ही ? तुम्हाला वाटते की वर्तमानपत्रे, टीव्ही यांच्यापासून हवे तेव्हा लांब पळू शकाल तुम्ही ! अजब आहे ! वाटाघाटी अर्धवट आणि सगळे

सीमावाद पेंडिंग ! मध्येच आईसक्रीम खाणे म्हणजे पृथ्वीप्रदक्षिणा वाटते तुम्हाला ! तुम्ही म्हणजे तुम्ही एकटे नव्हे हो, संतापू नका नंगे झाल्यासारखे इतरांसामोर ! तुम्ही, मी आणि ते यांच्यांत फरकच काय आहे ? तो फक्त सनई-मास्टर आहे, इतकेच ! आणि तरीही तुम्ही समतेच्या गप्पा मारता ! कशाला हवीय तुम्हाला प्रसिद्धी ? कशाला हवाय तुमच्यावर स्पॉट ? इतरांनाही राहू द्या ना स्वतंत्र ! जाऊ दे, आता फार नाही पकवत बसत तुम्हाला – सांगूनच टाकतो – अहो हे आहे माझे स्वगत ! तुमच्याशी समता साधण्यासाठी मी माझी जागा तुम्हाला दिली, एवढेच ! याचा अर्थ कागदपत्रे बदलतील असा नका समजू. तुम्हाला तुमच्याच जन्मतारखेसह जगावे लागेल आणि मला माझ्या ! मधून मधून अगदीच एकाकी वाटले तर आपण एकमेकांना हाड, हुडूत करत राहू झाले !

--- ००० ---

उन्हे उतरलेली. संध्याकाळची किंचित झळुकांची वेळ. म्हणजे नेहमी या वेळी झळुका असतात असे नाही, एक आपली म्हणायची पद्धत. ही पद्धतसुद्धा आहेच असे काही इथे कुणाचे आग्रही म्हणणे नाही. तर दोन निवृत्त नागरिक चाललेले. फुलांची टपरी येताच एकजण फुले घ्यायला थांबतो. म्हणून दुसराही जरा पुढे कडेला थांबतो. मग ते चालू लागतात. पहिला म्हणतो, काय महाग झालीयत फुलं, जी पुडी गेल्या वर्षी पाच रुपयांना होती तीच आता दहाला मिळतेय. उन्हाळा खूप आहे ना, ऊन्हामुळे फुलांचे उत्पादन घटले असेल, दुसरा म्हणतो. हं, पहिला म्हणतो. खरे तर दोघांनाही शेतीतले काही कळत नाही. ते बोललेले खरे असेल वा खोटे, शहानिशा करायची कुणाला गरज वाटत नाही. मैत्रीत संवाद होत राहणे महत्त्वाचे. खरं तर आपण बोलतो त्याबद्दल आपल्याला फारशी माहितीच नसते – ना फुलशेतीची ना आर्थिक कारणांची. आता उदाहरणार्थ, आपण म्हणतो की हा तुमचा शर्ट पिवळा आहे पण कापडाचा शोध कधी लागला, कृत्रिम धागे कसे, कधी तयार झाले आणि त्यांना रंग कसे दिले जातात, हे आपल्याला काहीच माहित नसते. गरज काय पण प्रत्येक वेळी अशी सगळी माहिती असायची ? – पहिला म्हणतो. होतं काय की आपण खोलातलं असं कधीच काही बोलत नाही. यावर दुसरा क्षणभर काहीच बोलत नाही, मग म्हणतो, मला नाही वाटत की खूप माहिती असली म्हणजे खोलातलं बोलता येईल. सगळी माहिती अपुरीच असणार. हं, पटतंय मला, पण काय असेल मग खोलातलं म्हणजे ? ते खोलातलं आहे असं आपल्यालाच कळलं पाहिजे, पहिला म्हणतो. यावर दुसरा म्हणतो, करेक्ट ! आता हेच घ्या एक उदाहरण – फक्त मैत्रीत, आपल्यातच बोलतोय – आता इथून एक ती बाई आपल्याला ओलांडून पुढे गेली ना – होय, तीच – तर असं अनेकदा घडतं की जो विचार येऊ नये असं आपल्याला वाटतं तोच नेमका येतो मनात. आपल्याला वाटणं उथळ असणार बहुतेक, खोलातलं नाही वाटत की बाबा हे नको. यावर पहिला म्हणतो की मग तसं तर आपल्याला वाटतं की नकोतच ती स्वप्न पडायला, शांत, गाढ झोप लागावी. पण नाही, आपलाच मेंदू आपलंच नाही ऐकत. आणि ते बाई दिसल्यावरचं जे तू म्हणतोस, जे पुन्हा पुन्हा घडतं त्याला माझ्या मते रिपिटिशन सिंड्रोम म्हणतात. म्हणजे नको असलेले पुन्हा पुन्हा रिपीट होत राहणे ! बहुतेक मी असं वाचलं होतं कुठं तरी ! यावर ते दोघेही काही क्षण गप्प राहतात. खरं आहे च्यायला. आता तुला मोबाईलची एक गंमत सांगतो. एकदा तो माझ्या हातून खाली पडला. तेव्हापासून मी ठरवूनच टाकलं की मोबाइल हाताळताना, ठेवताना, उचलताना विशेष काळजी घ्यायची. आपण सवयीच्या नादात कामं करायला गेलो की चूक होऊ शकते. पण सालं भीती काय वाटते माहिती आहे का की ही काळजी घेण्याचीही सवय होईल आणि त्याच खोट्या आत्मविश्वासातून पुन्हा पडेल मोबाइल ! माईड सालं असं हक्कानं हवं तसंच वापरता नाही येत. आत्मविश्वासाची तुला एक गंमत सांगतो. विशेषतः तू राजकारणी लोक बघ. जे घाबरलेले असतात, काळजीत असतात ते सारखे हसत

असतात. हसत राहिलं की आपला आत्मविश्वास अभेद्य आहे असं लोकांना दिसेल, असं त्यांना वाटतं. वेडपटासारखे हसतच असतात ते. यावर दुसरा म्हणातो की त्यांनी आत्मविश्वास कसा टिकवावा यावर एखादं इंग्रजी पुस्तक वाचलेलं असणार आणि त्यामुळं ते इथं देशी हसत असणार. आत्मविश्वास टिकणं आणि तो टिकला आहे असं दिसणं, हे वेगवेगळंच असणार ना ! पण ते त्यांना कळत नसणार. ते हसायचं तत्त्व लक्षात ठेवून ते सवयीनं हसत असणार. अरे, आपण निवृत्त निवृत्त म्हणतो पण आपल्यालाही लागतो आत्मविश्वास. लागतो की नाही ते सांग. यावर दुसरा म्हणतो, बरोबर आहे तुझं पण आपण शेतीतलं काही शिकलेलोच नाही तर कसा येणार आपल्याला शेतीतला आत्मविश्वास ? तसं म्हटलं तर राजकारणातलं तरी आपल्याला काय कळतं ? तरीही ठामपणे बोलतोच की आपण. ते वेगळं, पहिला म्हणतो. आपण कुणावर विश्वास ठेवायचा ते आधी ठरवलेलं असतं, तो काय सांगतोय यावर विश्वास ठेवून आपण आत्मविश्वासानं बोलतो ! बरं तू मघाशी म्हणत होतास ते सिंड्रोम म्हणजे काय असतं ? अरे ते म्हणजे, एखाद्या रोगाची किंवा विकृतीची लक्षणं असतात ! अच्छा अच्छा ! सिंड्रोमचा अर्थ तरी कळला आज, गरज पडल्यास मीही सांगू शकेन एखाद्याला. पण, आत्मविश्वासासाठी हसत राहायचं, ही आयडिया मस्त आहे ! राग येत नसेल तेव्हा हसत राह ! यावर दोघांनीही हसून निरोप घेतला कारण पहिल्याची इमारत भैरवी आली होती !

--- ००० ---

४४

चूक

तो – मी तुला इथे आणावे आणि तू यावेस हे तसे अपेक्षित नाही –

ती – हो – मी समजून आहे –

तो – तुझा गैरफायदा घेण्याचा माझा मुळीच हेतू नाही –

ती – तेही समजतेय –

तो – तू नाही म्हणालीस की शंभर टक्के माझ्या जगण्यातून तू बाहेर असशील –

ती – ती खात्री आहे आणि भीतीही आहे –

तो – म्हणजे माझे आयुष्य हवेय तुला –

ती – बहुतेक –

तो – मी काही सखाराम वाइंडर नाही –

ती – नक्कीच –

तो – याचा अर्थ मी त्याला कंडेम करतोय असा नाही – कारण माझी समज म्हणजे अंतिम नाही असू शकत –

ती – या गूढाचेच खरे तर आकर्षण वाटतेय –

तो – मग ऐक – मी कसलीही जबाबदारी घेणार नाही – मुख्य म्हणजे मूल होऊ द्यायचे नाही – त्यामुळे, शाळा, अभ्यास, कॉलेजप्रवेश, दुखणीखुपणी हे काही नाही – तू कमावती आहेस, मीही कमावता आहे – मलाही सुख वाटेलच, मी सुख नाकारत नाही – पण तू पुन्हा दिसली नाहीस तर मी तुझी आठवणही काढणार नाही – जमेल तेव्हा एकत्र येऊ पण आपली आयुष्ये एकमेकांत मिसळायची नाहीत – सुखासाठी आणि सुखापुरतेच आपण एकत्र असू –

ती – हे असे माझ्या विचारात वा ऐकण्यातही कधी आले नव्हते आजवर –

तो – त्याची मला कल्पना आहे – तरीही तू वेगळी आहेस, अन्यथा इथवर आलीच नसतीस –

ती – हो, काय, पण, नाते असणार की नाही आपल्यांत ?

तो – मी प्रत्येक गोष्टीला प्रश्न विचारणारा आहे – नाते म्हणजे काय – सुख म्हणजे काय – सुख नसेल तेव्हा दुःखच असणार का ? वगैरे.

ती – खरे सांगायचे तर मी गुंततेय पण भीतीही वाटतेय – हे टिकेल का आणि याचे परिणाम काय होतील, हे विचार येताहेत मनात –

तो – विचार म्हणजे काय, तो का येतो, माझे विचार म्हणजे कुणाचे विचार, असेही प्रश्न विचारतो मी स्वतःला –

म्हणजे मला – म्हणजे तुलाही विचारेन –

ती – हे हवेसे का वाटतेय, हा सध्या माझ्यापुढे प्रश्न आहे – आणि याची भीती का वाटतेय हाही –

तो -- तर मला तू हवी आहेस – मला तू आवडतेस –

ती – हं –

तो – म्हणजे ?

ती – मला दोन दिवस दे – नक्की उत्तर देईन –

(दोन दिवसांनंतर --)

ती – केला मी विचार – माझा होकार आहे –

तो – मी काही तत्त्वज्ञ नाही पण एका तत्त्वज्ञाची ही एक घडलेली गोष्ट आहे म्हणतात – त्याला एकदा एक मुलगी आवडली – त्याने तिला विचारले – ती म्हणाली, दोन दिवसांनी सांगते – ती आली दोन दिवसांनी आणि म्हणाली की तिचा होकार आहे –

ती – हं –

तो – पण, तो तत्त्वज्ञ म्हणाला की तू जे दोन दिवस मागून घेतलेस ते मलाही मिळाले ! आता माझा नकार आहे –

ती – हे योग्य नाही वाटत –

तो – तू खूप विचार करून घेतलास निर्णय – खूप विचार म्हणजे घोळ – चूकच होणार – मीही केला विचार – माझाही विचार चुकणारच यात शंकाच नाही – त्यामुळे, मीही घेतोय चुकीचा निर्णय – माझा आता नकार आहे – त्या तत्त्वज्ञाला त्याचा निर्णय बरोबर वाटला असेल – मला तर खात्रीच आहे की मी चुकीचा निर्णय घेतोय – पण इलाज नाही ---

--- ००० ---

४५

शब्द

साधी गोष्ट आहे. कोणत्याही माणसाचे गळंमर टाकले काढून तर तो तुमच्या आमच्यासारखाच एक, दोन हात, दोन पायवाला माणूस असतो. तो त्याचे काम करतो आणि मी माझे. रस्त्यावरून चालताना सगळे सारखेच दिसतात. एकाच्या मेंदूत आणि शरीरात साठवलेला असतो सराव म्हणून तो सतारवादक असतो. त्याला ते येत असते, मला काही वेगळे येत असते. प्रसिद्धीमुळे खूप विषमता पसरते. तेवढा एक आयटेम वजा केला तर मनुष्य जातीचा जीव भांड्यात पडू शकेल. हलगर्जीपणामुळे माझ्यात न्यूनगंड येतो आणि उगीचच मी जिकडेतिकडे सॅल्यूट मारू लागतो. मला तर कधी कधी असे वाटते की हे सगळे भाषेमुळे होते. नेमक्या अर्थाबाबतच्या हावरटपणामुळे होते. सहज, सरधोपट असायला हवेत शब्द. उगीचच त्यांना न झेपणारी कामे मी का देतो ? अमुक अर्थाचा शब्द नाही आठवला समजा तरी जाने दो – त्याच्या जवळपासच्या अर्थावर भागले पाहिजे. भाषाप्रभू नसलेला माणूस कवी नाही होऊ शकत ? नाही तरी माहीत असलेले शब्द अमुक इतकेच असतात. समजा जरा कमी असले तरी त्यांतूनही बोलता येईलच ना ! न जाणो भाषेमुळेच गळंमरची निर्मिती होत असेल. पण तरीही भाषा लागेलच. कमीत कमी किती चालेल ? ते जाऊ द्या, मला मुळातच एक महत्त्वाची शंका आहे. भाषेचा अभ्यास करणारे, तिची शास्त्रीय मांडणी करणारे लोक एक फार मोठी गफलत करत असतात. ते अक्षरांचे, शब्दांचे नाद, त्यांना प्राप्त होत गेलेले आणि पुढे अधिकाधिक जमा होत गेलेले अर्थ – हे बघतात आणि त्या त्या काळातले प्रभाव बघतात. म्हणजे काय बघतात ? सत्तेमुळे वा इतर कोणत्याही कारणाने लोकांना गुलाम करू शकणारे लोक. याच्या पुढे ते जात नाहीत. का म्हणून तयार होतात हे प्रभाव ? का म्हणून माणूस ते मान्य करत जातो ? यात माणसांच्या मनांचे काय चालू असते ? काय हवे असते त्यांना ? मने अमुक एक प्रकारे चालत असतील तर ती तशी का चालतात याच्या अंगाने ते पुढे जात नाहीत. इथे त्यांना भीती वाटते की आपण वैज्ञानिक क्षेत्र सोडून अध्यात्माच्या क्षेत्रात जाऊ की काय ? असा खोलात जाऊन भाषेचा अभ्यास झाल्याशिवाय संघर्षाची, युद्धांची, छळाची, अन्यायाची आणि विषमतेची कारणे कळणार नाहीत, असे मला वाटते. यातून कदाचित भाषेशिवायच्या मूळ जगण्याचे रहस्यही उलगडून जाईल. त्याला घाबरू

नये, असे वाटते. शास्त्रज्ञ हा निर्भयच असायला हवा. म्हणजे भाषा निर्माण होत जाण्याची प्रक्रियाच मुळात गुलामी श्रेष्ठ मानणारी असणार. पण मग बदलणार कसे हे ? आहे या भाषेच्या बाहेर जाणे तर शक्य नाही. आणि कोणत्याही भाषेत हे असेच असणार ! मग ? मार्ग ? मला वाटते, भाषा हीच पण तिची निर्मिती प्रक्रियाच बदलून टाकायची ! असे केले तर शब्दांचे अर्थ बदलतील, काही कळणेच अवघड होईल ! खरे आहे. माणसाला विषमता आणि छळ आणि दुःख यांच्या बाहेर पडायचे असेल तर असे भाषेच्या बाहेर पडावे लागेल ! नुसतेच रस्त्यातून बॉबलत विद्रोह करत विषमता नाही जाणार. भाषा जोवर आपण नुसतीच सवयीने आणि परंपरेतून वापरत राहू तोपर्यंत माणसाला आशा नाही. काही कलावंत, चित्रकार यांना हे समजते. बदलून टाकतात ते अर्थाची पाताळयंत्रणा ! लोक चकित होतात. पण बहुसंख्यांना हे परवडणारे नसते. ते अशा आमूलाग्र ' वेगळ्या ' कलेलाही एक तर नेहमीच्या सरावात बसवतात किंवा नाकारतात. काफकाची ' ट्रायल ' म्हणजे, कारण न देता अन्यायाने अटक करणाऱ्या शासनयंत्रणेचे चित्रण आहे, असे म्हणून ते मोकळे होतात ! जे काही कळायचे ते भाषेच्या गुलामीतच कळायला हवे अशी त्यांची अभेद्य मागणी असते.

--- ००० ---

“ तुम्हाला सेक्सचे अतिरेकी व्यसन आहे आणि तुम्ही त्याच विचारात असता – तुम्ही बरे कसे होणार ? ” डॉक्टर एका दाढीवाल्या सुमारे पन्नाशीच्या पेशंटला म्हणाले, “ हे कमी करायला हवे – ” यावर तो पेशंट मंदसे हसला. “ हे जर कमी वा बंदच करायचे असेल तर जगायचेच कशाला ? ” असे म्हणून त्याने डॉक्टरांकडे पाहिले. त्याला दमा असावा, हे दिसतच होते पण आणखी काय त्रास होता कोण जाणे. एका छोट्या शहरात एसटी स्टँड समोर त्याचे एक हॉटेल होते. तो व्यवसाय करायचा तो याच कामासाठी, असा त्याचा जगण्याचा सारांश होता. काही लोक जसे साम्यवादासाठी वा हिंदुत्ववादासाठी वा गांधीवादासाठी वा आंबेडकरवादासाठी जगतात तसाच त्याचा हा सेक्सवाद होता. जिथे तो इसके लिये और मरेंगे तो इसके साथ ! – असा त्याचा फंडा होता. “ डॉक्टरसाहेब, याच्यावर माझा कंट्रोल नाही आणि जगायचे तर यातच फक्त स्वर्ग आहे, असे मला वाटते. घरात तर सोय आहेच पण बाहेरही मी कुठे बलात्कार वगैरे नाही करत – रीतसर पैसे देऊन जातो. ” तो पेशंट म्हणाला. आता कंट्रोलच नाही आणि जगायचे तर याचसाठी हा निर्धार पाहून डॉक्टर क्षणभर स्तंभित झाले.

हे आठवायचे कारण म्हणजे आजच पेपरातून एक हँडबिल आले. ज्योतिष विद्येद्वारे अनेक गोष्टींची गॅरंटी देणारे. लग्न अडचण, नोकरी, धंदा, शिक्षण, व्यापार, घटस्फोट, सासू-सून वाद, पति-पत्नी वाद, संतान, प्रॉपर्टी, कोर्टकचेरी, शत्रूपीडा – असे अनेक प्रॉब्लेम हमखास सोडवून देण्याची खात्री दिलेली होती. मुख्य म्हणजे हा इसम लव्ह प्रॉब्लेम स्पेशालिस्ट असल्याचे म्हटले होते. हे म्हणजे तर जगण्याचे मूलसूत्रच ! बाकी सगळे आहे पण लव्हच नाही तर काय चाटायचेय ते बाकीचे अवडंबर ? मला उत्सुकता वाटली. मी जरा चौकशी करत करत ओळख काढली. आणि त्याच्याशी गप्पा मारण्या इतपत जवळीक साधली. त्याला नम्रपणे म्हटले, “ खरंच सुटतात का हो लोकांचे प्रॉब्लेम्स ? काय याचं रहस्य काय असतं ? ” तो म्हणाला, “ तुमचा स्वभाव मला आवडला – तुम्हाला मी सांगतो – पण, तुमच्या बायकोची शपथ घेऊन सांगा की तुम्ही हे इतर कुणालाही सांगणार नाही. ” आता माझे माझ्या बायकोवर जिवापाड प्रेम असल्याचे त्याला कसे कळले कोण जाणे. पण मी तसे केले. तो उत्साहाने म्हणाला, “ तुम्हाला एक भारी उदाहरण सांगतो. चकित व्हाल. या अशा गोष्टींवर मुळीच विश्वास नसलेला एक माणूस माझ्याकडे आला होता. त्यानेच मला सांगितले की तो बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे. त्याचा याच्यावर विश्वास नाही. पण लव्ह प्रॉब्लेम ही गोष्टच अशी आहे की एखादे तत्त्व दिले करावे लागते – बघू तरी म्हणून आलोय. धंद्याच्या बाजारात मला जायचे नाही. लव्हच मिळायला हवे. ” “ होईल काम – ” मी म्हणालो म्हणजे तो ज्योतिषी म्हणाला. “ कुठल्याही गोष्टीला कारण असते हे तर तुम्हाला पटतेच. इतक्या जणांचे लव्ह जमते तर तुम्हालाच का यावा प्रॉब्लेम ? ” “ हं, ठीक आहे, बोला – ” तो म्हणाला. “ हे सोपे नसते. आमच्या पद्धतीने कारण शोधायचे तीन हजार पडतील आणि त्यावर उपाय सांगायचे दोन हजार. ” तो बुद्धिप्रामाण्यवादी टोकावर आलेला होता. कबूल झाला. त्याला तीन दिवसांनंतर यायला सांगितले. तो आला. त्याला म्हटले, “ कारण सापडले आहे. सातपुड्याच्या डोंगरात होते ते. विचार करायचा नाही. विश्वास ठेवत जायचे. काम झाले नाही तर पैसे परत. ” मी म्हणालो. “ ठीक आहे, सांगा – ” तो म्हणाला. मग मी एका मोठ्या पिशवीतून एक धोंडा काढला. “ हे आहे ते कारण. तुमच्याबाबतचा संताप यात साठलेला आहे. हा घरी

घेऊन जा. फक्त तीन दिवसांचे काम आहे. नंतर हा माझ्याकडे परत आणून द्यायचा. मग मी त्याचे रीतसर विसर्जन करेन. यात मी नुसती कुंडली नाही वापरत – इतरही काही दैवी विद्या आहेत. तर तीन दिवस अंगोळ करून सकाळी साडेसात वाजता या धोंड्यावर एक बादली पाणी टाकायचे. बाकी काहीच काम नाही. हे करून तीन दिवसांनी या विश्वासाने पैसे देऊन जा. काम होणार. “ त्याने ते ऐकले. काही दिवसांनी तो हसत पेढे घेऊन आला ! त्याचे काम फत्ते झाले होते ! “ आता मी म्हणजे मी त्याला विचारले की याचे रहस्य काय पण ? कसे काय घडते हे ? “ तो हसून म्हणाला, “ सोपे आहे. प्रत्येकाचे व्यक्तिमत्व पॅक असते. त्यामुळे त्याला अनेक प्रश्न असतात आणि त्यांतला एखादा प्रश्न मग टोकावर येतो. मी फक्त त्या व्यक्तिमत्वाची रचना कशी बदलता येईल याच्या आयडिया काढतो. व्यक्तिमत्वाची रचना बदलली की त्या वेळचा त्याचा प्रॉब्लेम सुटतो. कारण त्याचा स्वभाव, वागणे थोडेफार बदलते ! “ “ आयला, पटतेय हे, “ मी म्हणालो, “ मग डॉक्टरकडे जसे त्याचे नेहमीचे पेशंट असतात – तसे काही घडते का की प्रत्येक वेळी नवे शोधावे लागतात बकरे ? “ तो म्हणाला, “ नवे तर येतच असतात पण जुनेही अधिक विश्वासाने येत राहतात. एकदा व्यक्तिमत्वाची रचना बदलली तरी पुन्हा ते बदललेले व्यक्तिमत्व आहे तसे पॅकच राहते – मग त्याला दुसरे प्रॉब्लेम पडत राहतात – त्यांतला एखादा टोकावर येतो – “ “ अरे वा ! “ असे म्हणून मी त्याचे पाय धरले. म्हटले, “ तुम्ही मानवी आयुष्याचे डॉक्टर तर आहातच पण शिवाय मोठे तत्त्वचिंतकही आहात ! कोणताही माणूस हा बॉबलत प्रॉब्लेमयुक्तच जगणार, हे सत्य तुम्हाला उमगलेले आहे ! ग्रेट ! “

--- ००० ---

४७

टपरीवर चहा

काल काल्पनिक स्तरावर एक मोदी समर्थक आणि एक मोदी विरोधक यांची भेट झाली. समर्थक म्हणत होता की मोदींइतका चांगला पंतप्रधान कधी झालाच नाही तर विरोधक म्हणत होता की मोदींइतका वाईट पंतप्रधान कधी झालाच नाही. असे आपापले ते एकच वाक्य ते अनेक लयींत, आवाजांच्या चढ-उतारांनी आणि कधी एकमेकांवर ओरडत बोलत होते ! मी त्यांना विचारले की अशा बाजू घेताना त्यासाठी लागणाऱ्या सर्व विषयांचा बारकाईने अभ्यास करून सर्व तपशीलांसह का नाही बोलत तुम्ही ? तर ते म्हणाले की आधी आम्ही तसेच करायचो पण त्यात

आणि यात किंवा त्याच्या आणि याच्या परिणामांत फारसा काहीच फरक पडत नाही, हे आमच्या लक्षात आले -- म्हणून मग आम्ही हा कमी कष्टांचा, सोपा मार्गच स्वीकारला ! शिवाय टाईम्समध्ये काय आलेय, न्यूयॉर्क टाईम्स काय म्हणतो, हिंदू काय म्हणतो, वगैरे सगळे पाहूनही काही तपशील आमच्या अभ्यासात राहूनच जात होते ! आणि आमच्यामुळे कुणाचे मतपरिवर्तन झालेलेही आम्हाला कधी दिसले नाही ! -- हे सगळे लक्षात घेऊन आता आम्ही भेटलो की जरा वेळ एकमेकांवर ओरडतो आणि थकायला झाले की एखाद्या टपरीवर चहा पिऊन घरी जातो ! -- खरोखर परिपक्व लोक ! (09-04-19.)

--- ००० ---

४८

अब मेरा क्या होगा काल्या ?

उत्तरा बावकर या प्रख्यात अभिनेत्री गेल्या. त्यांचा अभिनय मी पाहिला नव्हता, पण, त्यांचे नाव ऐकून होतो. त्या ७९ व्या वर्षी गेल्याची माहिती आलेली आहे. त्यांच्या स्मृतीला अर्थातच सादर अभिवादन !

माझ्यासारख्याला ते एक सूचक घटित म्हणूनही समोर येते. पुढल्याच महिन्यात मीही ७९ व्या वर्षात पदार्पण करत आहे. तेच वर्ष असे नाही, पण, आपले स्टेशन जवळ आल्यावर आपल्या बॅगा उतरवणे, दाराच्या दिशेने जाणे हे तरी सुरू होतेच. काळाशी माझा संवाद असा होऊ शकतो --

“ अब मेरा क्या होगा काल्या ? ”

“ तूने तो मेरा नमक खाया है – “

“ नमकही नहीं – इतने साल खाये हैं – “

“ तो फिर अब गोली खा ! “ असे म्हणून काळ दड्या ओढेल ! पण सिनेमाप्रमाणे त्या गोळीचा रकाना मोकळा असल्याने मी वाचूनही जाईन ! पण नंतर मात्र ठो ठो ठो !

तर ते ठीक. हे सगळे कधी होईल तेव्हा होईल. त्याबद्दल खेदखंत नाही.

मुद्दा असा आहे की मनात काही लेखन आहे, ते पूर्ण करावे. त्यासाठी जरा काळाचे नियोजन लागेल. आपण आहोत कलेच्या क्षेत्रात तर आपण ठिकठिकाणी सहभागीही व्हायला हवे, या विचाराने मी अनेक ठिकाणी परीक्षक, अध्यक्ष वा व्याख्याता म्हणून गेलो. अनेक कलाकृती, पुस्तके पाहून-वाचून त्यांवर अभिप्राय दिले. पण आता हे सगळे आवरते घेणार आहे. या महिन्यात ठरवल्याप्रमाणे चार कार्यक्रम पार पाडेन. शुभा गोखले यांचे चित्र प्रदर्शन, अभिराम भडकमकर यांचे अभिवाचन, प्रणव जोशी यांचे बालनाट्य (हे माझ्या घराजवळच्या अण्णाभाऊ मध्ये आहे) आणि गौरी रत्नपारखी यांचे पुस्तक प्रकाशन.

यापुढे मात्र कृपया कुणीही मला पुस्तके सप्रेम भेट पाठवणे अथवा अमुक नाटक वा कार्यक्रम यांसाठी निमंत्रणे पाठवणे असे काही करू नये, ही विनंती. कारण अशा गोष्टींना प्रतिसाद देणे मला जमणार नाही. वयानुसार आता कामाचे तास कमी झालेले असतात हेही कृपया समजून घ्यावे. अध्यक्ष तुम्हाला दुसरा मिळू शकतो पण माझे लेखन मलाच करावे लागेल. माझे नकार ऐकून कुणाचा गैरसमज होऊ नये म्हणून हा खुलासा केला आहे.

स्वतःचे लेखन तरी पूर्ण करायचे काय एवढे महत्त्व आहे – हा प्रश्नही बरोबरच आहे. आजवर जे लेखन केले तेही नसते केले तरी काय बिघडले असते – हाही प्रश्न योग्यच आहे. पण, इथे एक लक्षात घ्यायला हवे की एकूणच निर्वुद्ध निवडी करतच आयुष्य चाललेले आहे. त्या सर्व निवडी निरर्थक असण्याची शक्यता आहेच. तर उरलेले आयुष्यही आता तोच पॅटर्न राबवावा असे वाटते.

काही दिवसांनी, जमल्यास, अशीही वेळ येईल की आता बास – लेखन खूप झाले, आता ते बंद करावे, अशी निवड होईल ! मग मात्र कला क्षेत्र हे पूर्ण मागे टाकून मस्त रिकामा मोकळा वेळ साजरा करत जगत राहावे, असा विचार आहे !

आले ना लक्षात ? हा अर्थपूर्ण जगण्याचा प्रयत्न नाहीच आहे ! जमेल तसे जगा, एवढेच आहे. अनाकलनीय असेही काही असावे !

--- ००० ---

४९

अधिक बिनचूक लोकशाही

एक तर मत या विषयावरच मी कन्फ्यूज्ड असतो, तरीही एक नागरिक म्हणून नेहमी मतदान करतोच. पण, यात जरा बिनचूकपणा आणता येईल असे वाटल्याने ही पोस्ट. कोणताही उमेदवार वा पक्ष १०० टक्के चांगला वा वाईट नसतो, असे मला वाटते. कधी असे वाटते की टक्केवारीत मतदान करता यावे. म्हणजे माझे एक मत मला उदाहरणार्थ, बावन्न टक्के कम्युनिस्ट, सदोतीस टक्के भाजपा, सहा टक्के काँग्रेस आणि पाच टक्के राष्ट्रवादी असे विभागून देता यावे. हे नुसते एक उदाहरण म्हणून दिले आहे. हे माझ्या मताचे चित्र नव्हे, हे लक्षात घ्यावे. तर, प्रत्येकाने असे विभागून केलेले मतदान संगणकावर मोजून निकाल जाहीर करावा. यामुळे नागरिकांना, अधिक बिनचूक मतदान केल्याचे समाधान मिळेल आणि जनतेच्या मनाचे प्रतिबिंबही आधिक अचूक येईल. ते उमेदवारांच्या बाबतीतही अधिक न्यायाचे होईल. सर्वांचीच मने विदीर्ण, फाटलेली, चिंध्या झालेली आणि फुटलेली असण्याच्या या काळात ही एक आश्वासक सुधारणा ठरू शकते. शिवाय, या टक्केवारीप्रमाणे ' त्या ' टक्केवारीतही अधिक प्रामाणिक राहणे शक्य होईल. लोकशाही

अधिकाधिक पारदर्शक, सुदृढ आणि न्यायाची करण्याच्या दृष्टीने हे सुचवले आहे. (सध्या हा एक ललित लेखनाचा कलात्मक उतारा समजावा, ही विनंती.)

--- ००० ---

५०

केंद्र आणि शरद पवार एपिसोड

मी राजकीय घडामोडींकडे मानसिक ड्रामा म्हणून पाहतो. फार प्राणपणाने त्यांना महत्त्व देत नाही. त्या घडामोडींचा खूप मसाला आणि इतिहासातले दाखले वगैरे डोक्यात भरत राहणे हा मला मूर्खपणा वाटतो. त्यामुळे, तेही फारसे माझ्याकडे नसते. बऱ्याच बाबतीत मी राजकीय अज्ञानी म्हणावे असा असतो. पण, त्याची मला खंत वाटत नाही कारण सगळेच, कमीजास्त प्रमाणात, तसेच असतात, हे मला समजते. प्रत्येकाकडे थोडे थोडे तपशील, सहज समोर आलेले वा निवडलेले असे असतात आणि त्यावरच त्यांचे राजकीय आकलन घडत असते. अगदी राजकीय विश्लेषक, पत्रकार, प्रवक्ते वा विद्वान हे सगळेच थोड्याफार फरकाने माझ्यासारखेच असतात. अगदी सत्य कळावे असा ध्यास बाळगणाऱ्यांचेही असेच असते. त्यासाठी प्रत्येक वेळी ' राशोमान ' या सिनेमाची साक्ष काढायची गरज नाही.

आताच, थोड्या वेळापूर्वी डॉ. रावसाहेब कसबे यांची टीव्हीवर एक मुलाखत ऐकली. त्यांचे म्हणणे आपल्या मतदाराने जातीय वर्तुळ ओलांडून राजकीय विचार केला पाहिजे. हे कुणालाही पटण्यासारखेच आहे. पण तसे घडत का नाही, हा प्रश्न फक्त इथे उपस्थित करून ठेवतो. त्यावर पुढे काही मजकूर येईल.

आज इंग्लंडमध्ये प्रिन्स चार्ल्स यांचा राज्याभिषेक आहे. त्यांच्या आजोबांनी वापरलेली खुर्ची तिथे असणार आहे. एकूणात, असा एक राजा असणे, जुनी खुर्ची असणे, यांतून मिळणारे मानसिक सातत्य माणसाला गरजेचे असते. आपण उगीचच घराणेशाहीच्या नावाने ओरडत असतो. एक केंद्र असले म्हणजे माणसाला आधार वाटतो, सुरक्षित वाटते. घराणे, धर्म, जात, विचारसरणी असे कोणते ना कोणते केंद्र लागतेच. (वर जातवादाचा जो मुद्दा आला आहे त्याला हे प्रस्तुत आहे.) जिथे एक समूह एकत्र राहिल असे काहीतरी धरून ठेवण्याची ही एक जीवनावश्यक बाबच म्हणावी लागेल. अन्यथा माणसाला सैरभैर होण्याची वा असुरक्षित होण्याची भीती वाटते. पण, असे एक एक केंद्र निर्माण होण्याची पद्धत असल्यानेच सर्व समूह एकमेकांच्या बरोबर संघर्षात येऊन असुरक्षित होत राहतात. म्हणूनच सर्वच देशांना संरक्षणसिद्ध राहावे लागते. ते साहजिकच आहे.

तर अशा या पार्श्वभूमीवर आपण, अलीकडेच घडलेल्या शरद पवार एपिसोडकडे पाहू शकतो. मला तर यात एक माणुसकीचाही भाग पाहावा असे वाटते. पवारांनी ६३ वर्षे राजकारणात काढलेली आहेत. एक राजकीय पक्ष उभा केलेला आहे. आता ८२ व्या वर्षानंतर माणसाच्या डोक्यात, हा पक्ष, हे राजकारण पुढे कसे चालेल याबाबत विचार येणे साहजिक आहे. त्याहून मला अधिक महत्त्वाचे वाटते ते म्हणजे, आता बास, आता निवृत्त व्हावे, असे त्यांना वाटले तरी ते चुकीचे म्हणता येणार नाही. वय आणि तब्येत यांच्याकडे दुर्लक्ष करून, ते एक महान योद्धा आहेत असे म्हणत त्यांना यातून मोकळे होऊच न देणे, हे योग्य नाही वाटत. आता यापुढे, खरे तर, त्यांच्या मर्जीने त्यांना आवडेल तसे जगू द्यायला हवे, असे वाटते. एका बाजूला त्यांच्या बाबतीतले प्रेम, आदर, निष्ठा, कृतज्ञता यांबरोबरच तेच केंद्र म्हणून उपलब्ध असण्याची मानसिक गरज असे हे एक उत्तुंग प्रकरण तयार झाल्याचे दिसते आहे. एक ज्येष्ठ पुढारी म्हणाले की पवारसाहेब निवृत्त होत असले तर आम्हीही राजकारण सोडून देऊ. दुसरे एकजण म्हणाले की आम्ही पवारसाहेबांच्या आधारानेच जगत आलेलो आहे. ते नसतील तर आम्ही उद्ध्वस्त होऊ. एकूणात, एका बाजूला हे एक भावनिक अवलंबित्व आहे तर दुसऱ्या बाजूला त्याला व्यावहारिक सुरक्षेची खात्री हवी असणे, हेही आहे. गुरू-शिष्य जसे एकमेकांवर अवलंबून असतात तसेच हे एक घट्ट अभेद्य जगणे तयार झाल्यासारखे दिसते आहे. दोघांचाही एकमेकांना फायदा झालेला असतो, दोघेही एकमेकांना वापरत आलेले असतात. बहुतेक सर्वच मानवी संबंधांत हे असेच चित्र दिसते.

या एपिसोडचे कवित्व अजून बरेच चालणार असले तरी सध्या तो संपला आहे, असे म्हणता येते. पवारांनी निवृत्तीचा विचार जाहीर केला, त्याला सर्वांचा विरोध झाला आणि एकूण जनभावनेचा – सांगात्यांच्या भावनांचा आदर राखून त्यांनी तो विचार मागे घेतला. लोक, राजीनामा दिला, मागे घेतला म्हणताहेत, ते चूक आहे. ते असो. आता काही लोक म्हणतात की साहेब डावीकडे दगड मारतात तेव्हा उजवीकडच्या झाडावरचे चार आंबे खाली पडतात. प्रत्येक गोष्टीचा असा गौरव करत बसायची मला गरज वाटत नाही कारण मी काही त्यांचा अनुयायी नाही. त्यांचे साधे,

सरळ, नॉर्मल असे काही जगणे-वागणे असूच शकत नाही, असे मला वाटत नाही. त्यामुळे एक सरळ समस्यायुक्त मानवी जगणे, असे मी याकडे पाहतो आहे.

आपण वर उल्लेख केलेले केंद्रतत्त्व लक्षात घेतले तर निवृत्तीनंतरचा उत्तराधिकारी कुटुंबातला – नात्यातलाच असणे गरजेचे होते. समजा अजितदादा म्हटले तर काय ? ते अत्यंत अनुभवी, कार्यक्षम असले तरी फटकळ स्वभावाचे आणि आक्रमक अशी त्यांची प्रतिमा दिसते. राष्ट्रवादी पक्षातल्या अनुभवी, विद्वान आणि याचबरोबर रफ-टफ असणाऱ्या इतर नेत्यांना बरोबर घेऊन त्यांना कितपत जाता येईल, असा प्रश्न असू शकतो. आधीच त्यांच्याकडून दुखावलेलेही काही असू शकतात. धूर्तपणा, मुरब्बीपणा आणि पाताळयंत्रिपणा हे राजकारणात अत्यावश्यक असणारे गुण त्यांच्यात कितपत असतील ? मग येतात सुप्रियाताई सुळे. या सज्जन, समंजस, मवाळ आणि सौम्य वागणाऱ्या, बोलणाऱ्या आहेत. राष्ट्रवादी ही दांडगा संघटना कितपत त्यांच्या ताब्यात राहिल, हाही प्रश्न असणारच. पण, आक्रमकतेपेक्षा पक्ष चालवायला सुप्रियाताईच बऱ्या असे पवारांच्या मनात असू शकते. त्यामुळे अर्थातच अजितदादा आणि त्यांचे मित्र नाराज होणे हे घडणारच. पण, जे काय असेल ते आपल्या डोळ्यांदेखत घडावे आणि आपणच हाताळून गाडी मार्गावर ठेवायचे काम करावे, असे पवारांच्या मनातले विचार असू शकतात. पण, आहे त्याच केंद्राची सवय असलेल्या आणि ' गुरुबिन कौन दुजा आधार ' अशा अवस्थेतल्या लोकांनी ते घडू दिलेले नाही.

आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा यात असू शकतो. तो म्हणजे पक्षाची स्थावर-जंगम मालमत्ता ! ती सक्षमपणे हाताळली जाण्याची लाईन लावून देणे हेही खरे तर एक महत्त्वाचे काम आहे. या एपिसोडच्या एकूण चर्चेत हा मुद्दा कुठेही आल्याचे दिसले नाही. हे कसे काय ?

हे सगळे आता अर्धवटच राहिले. खरे तर पवारांनी निवडलेली वेळ करेक्ट होती. पुढल्या वर्षीच्या निवडणुकांपूर्वी अजून काही महीने आहेत. तोवर, थोडाफार गोंधळ वा विस्कळितपणा वा रुसवेफुगवे पवारांना निस्तरता आले असते. इतका मुरब्बी राजकारणी जेव्हा काही निर्णय घेतो तेव्हा त्यामागे भविष्याचे चिंतन असणारच. पण, तुम्ही प्रेमळ-आम्ही प्रेमळ आणि तुम्ही तर अद्वितीयच, असे याला स्वरूप येऊन ही समस्या आहे तशीच राहणार आहे. यात अजितदादांची ' बाहेरची पत ' कमी झाली आहे. ' आता सर्व मिळून पक्षाचे बळ वाढवायच्या कामाला लागू या ' असे ते म्हणताहेत. त्यांच्या मनात काहीही चालले असले तरी ते पवारांचे पुतणे आहेत – पक्षात सगळे त्यांच्याशी आपुलकीनेच वागतील.

सारांश, एक अर्धवट ज्ञानी नागरीक म्हणून मला हे असे दिसते ! धिस इज लाईफ बेटा, इसमे सत्यबित्त्य कुछ नहीं होता !

--- 000 ---

५१

अत्यंत बुद्धिमान निर्बुद्धपणा ---

अमर अकबर अँथनी

पूर्वी हा सिनेमा पाहिला तेव्हा एक साधा चेट्टेचा विषय वाटला होता. तीन हीरो, तीन हिरॉईन्स, एक दुरावलेले आईवडील, ज्यांनी संभाळ केला ते बाप, वगैरे, म्हटले तर खूप पसारा असलेली कथा. एक एक प्रेमप्रकरण फुलवत कधी नेणार आणि बाकीचा ड्रामा कधी दाखवणार ? पण नो प्रॉब्लेम ! मनमोहन देसाई हे ग्रेट मास्टर होते, हे आज पटले ! कथेतला एकही धागा मोकळा, अनुत्तरित न सोडणारी आणि सगळे जुने हिशोब चुकते करणारी कथा ! हा इथे कुठून आला, ती इकडे कुठे आली, हे विचारायचेच नाही ! एकदा तर परवीन बाबीचा काही गुंड पाठलाग करत असताना ती झाडाझुडुपातून, शेतातून पळत असते तर तिथे बुजगावणे म्हणून अमिताभ उभा ! हा कसा काय इथे -- पृच्छनेका नाही ! असे खूप आहे. मी तर हा सिनेमा थोडी माझी निरर्थकतेची देन मिसळत पाहिला ! खूप मजा आली ! ही एक अब्सर्ड सुखात्मिकाच म्हणता येईल ! या माझ्या पद्धतीने मी हा सिनेमा मनातल्या मनात पोट धरून हसत पाहिला ! या सिनेमावर अक्षरक्षः एक मोठा ' दर्जेदार ' लेख लिहिता येईल ! पण मीच किती काय काय करणार ? ! माझ्या लेखनाच्याच एका कामाच्या संदर्भात मला हा सिनेमा पाहणे गरजेचे होते. तो आज पाहिला आणि प्रचंड खुश झालो. घटना या एकूणात कशाही घडतात -- या अर्थाने त्या निरर्थकच असतात -- हे व्यक्त करणारा हा सिनेमा म्हणजे आपला एक मास्टरपीस आहे ! यातला कण न कण विचारपूर्वक योजलेला आहे. इथले तर्कशास्त्रच वेगळे आहे -- पण तेही एक शास्त्रच आहे ! ते एकदा स्वीकारले की मजाच मजा -- धूम धमाल !

आता अलीकडे इतका बुद्धिमान निर्बुद्धपणा चालत नसावा. त्यामुळे, लोकांची कल्पनाशक्ती आणि घटनांकडे ' जरा वेगळ्या ' दृष्टीने पाहणेच बंद झालेले आहे ! लोक नुसतेच सवयीच्या तर्कशास्त्रात जगत स्वयंचलित जगता-मरताहेत !

आता यापुढे वेळ मिळेल तसे मी मनमोहन देसाईचे सिनेमे पुन्हा बघत जाणार आहे ! जीनियस माणूस !
(मनमोहन देसाई म्हणत की माझ्या चित्रपटाची कथा खोटी असते पण त्यातली पात्रे खरी असतात ! आणि मी एक नाटक लिहिलेले आहे – ' गोळ्या काढलेले पिस्तूल ' ! त्यातली पात्रे खोटी आहेत पण आशय खरा आहे

!)

--- 000 ---

५२

भटकी कुत्री

सकाळी एकजण भटक्या कुत्र्यांना विस्कटे खाऊ घालताना दिसला. भटक्या कुत्र्यांनी लहान मुले फाडून मारल्याच्या बातम्या तर मधून मधून येत असतातच पण शिवाय त्यांचे चावणेही खूप काळजी निर्माण करणारे असते. रेबीज या रोगाचे स्वरूप ऐकून माहित असल्याने त्याची भीती असते. शिवाय, त्या कुत्र्यांनी दुचाक्यांचा पाठलाग करून अपघात घडवणे हेही चालूच असते. त्यामुळे, सामान्यतः लोकांना भटकी कुत्री ही एक समस्या वाटते. रस्त्यावर भटकी कुत्री असूच नयेत, असल्यास त्यांना खाऊ घालून जोपासू नये, अशी ही भूमिका असते. पण, माणसांमध्ये प्राणिमित्र नामक एक गट असतो. त्यांची भूमिका वेगळी असते. त्या कुत्र्यांनाही जगण्याचा अधिकार आहे, हा त्या भूमिकेचा पाया असतो. एक मध्यम मार्ग म्हणून त्यांचे निर्बीजीकरण करावे असाही एक विचार असतो. त्यालाही विरोध करणारी एक भूमिका असते. अपघात काय, माणसांमुळेही होतात, रोग काय माणसांमुळेही पसरतात, मग या कुत्र्यांचा विशेष गुन्हा तरी काय – असा हा प्रश्न असतो. त्यांना खाऊ घालताना कुणी एखाद्या प्राणिमित्राच्या भूमिकेत असू शकतो वा धार्मिक पुण्य मिळवण्याच्या. लोकांची श्रद्धा आहे तर त्यांना पुण्य मिळवण्याचाही अधिकार आहे, अशी ही भूमिका असते. याच्याच जोडीला कामातला हलगर्जीपणा, दुर्लक्ष, असेही मुद्दे असतात. कामातून काही

फायदाच नसेल तर होणारी टाळाटाळ हे काही फक्त इथेच होते असे नाही. इतर शेकडो ठिकाणीही हे घडतच असते. ते काहीच न थांबवता हेच फक्त लावून का धरावे, हाही प्रश्न पुढे येऊ शकतो.

या सर्व गोंधळात, जाऊ दे, आहे ते चालू दे – असा एक उदार दृष्टिकोण अस्तित्वात येतो. जग हे फक्त माणूसकेंद्रित न समजता सर्वच प्राण्यांना जगण्याचे खुले स्वातंत्र्य असायला हवे, असे काहींना वाटते. माणसाचे जगणे-मरणे तर अनेक तऱ्हांनी चालूच असते, त्यात याच एका समस्येचा बाऊ करू नये – अशी ही भूमिका असते.

या सर्वच भूमिका बरोबर, समर्थनीय, न्यायाच्या आणि समतेच्या असतात. त्यामुळे, यांतली नेमकी अधिक बरोबर वा योग्य भूमिका कोणती हे कळेनासे होते. लोकांनी आपली आपण काळजी घेणे हाच यावर मार्ग – या निर्णयाला एकूण विचार येतो. ही समस्या कोर्टातही गेली होती आणि एकदा कोर्टाने माणसाच्या बाजूने निर्णय दिला होता म्हणे. पण, नंतर तो निर्णय फिरवला गेलेला असून पुन्हा समता प्रस्थापित झालेली आहे, असे कळते.

तरीही बहुसंख्य माणसे याकडे एक समस्या, त्रास आणि धोका म्हणूनच पाहतात, हेही खरे आहे. बहुसंख्यांचे विचार ही समता नाकारणारे आहेत म्हणून प्राण्यांवर अन्याय होऊ द्यावा का ? – हा प्रश्न आहे. दुसऱ्या बाजूने हेही येते समोर – माणूस स्वतःच्या फायद्यासाठी निसर्गाचा किती नाश करतो, प्रदूषण करतो, इतर प्राणिजगत धोक्यात आणतो, त्याचप्रमाणे या कुत्र्यांच्या समस्येचा विचारही माणूसकेंद्रितच का करू नये ? – असेही पटण्यासारखे विचार समोर येतात.

सारांश असा निघतो की वादळ, वारा, पाऊस, रोगराई, अपघात, युद्धे हे आणि असे सगळे आपण स्वीकारून चालतोच ना, त्यांतून येणाऱ्या प्रश्नांवर मार्ग काढत चालतोच ना, तसेच हे समजावे. विचारी कुत्री ती, कुणी पाळत नाहीत म्हणून हे असे भटके जीवन जगत आहेत. त्यांना हौस थोडीच आहे असा कुणाला त्रास देण्याची ? हो जाता है, बस ! – हाच विचार शेवटी दिलासा म्हणायचा झाले ! विवेकी दिलासा !

--- 000 ---

20-06-23.

५३

डॉक्टर

काही विद्यापीठांत, कॉलेजांत वा समारंभांत मला फारच प्रोत्साहक अनुभव आलेले आहेत. खरे तर मी कुठेही प्राध्यापक नव्हतो, विद्वान म्हणावा असा माझा फारसा अभ्यासही नाही, मी टीकाकार म्हणून प्रसिद्ध असावे असे माझे जाडजूड कर्तृत्व नाही, कुठल्याही संस्थेचा मी तेजस्वी अध्यक्ष नाही, मी शिष्टी मारल्यावर एक पाचपन्नास साहित्यिक-कलावंत एखाद्या निषेधासाठी जमतील अशी कुवत माझ्याकडे नाही, ज्याचे नाव घ्यावे आणि त्याची पुस्तके धडाधड खपावीत असा शब्दप्रभूही मी नाही – हे असे खूप वाढवता येईल पण आता ‘ तरीही ’ म्हणून पुढचा भाग घेतो – तरीही तिकडे माझ्या नावापुढे ‘ डॉ. ’ म्हणजे डॉक्टर लिहिले जाते. मी काहीसा ओशाळतो आणि बोलताना आधी ते क्लियर करतो. मी डॉक्टर आहे म्हणून तुम्ही ऐकाल आणि माझे बोलणे तुम्हाला अगदीच बाळबोध वा निरर्थक वाटले, असे होऊ शकेल, हे सांगतो. आपली खोटी प्रतिमा निर्माण होणेही नको आणि पुढे ती संभाळत बसणेही नको ! कविता, एकांकिका, नाटके लिहितानाही माझी एखादी प्रतिमा निर्माण करावी, ती संभाळावी, वाढवावी आणि पुढे वाचक-प्रेक्षक मान्यता मिळवत-टिकवत ‘ मोठे ’ व्हावे, असे काहीच माझ्या डोक्यात नसते. या असल्या बाबतीत खास विचार न करता धोका पत्करत राहणे हे मला कोणतेही शौर्य न वाटता सहज, साधे जगणे वाटते. इथे फेसबुकावर लिहितानाही माझे तेच ‘ विना-डॉक्टरी ’ काम चालू असते. सगळेच अत्युत्तम असेल याची मला गरज वाटत नाही. एखाद्या वेळी आज्ञानातून काही पोरकटही लिहिले जाऊ शकते – त्याची मी चिंता करत नाही. त्यामुळे, मला प्रश्न पडतो की काहींच्या बाबतींत, त्यांनी स्वतः निर्माण केलेली स्वतःची प्रतिमाच तर त्यांच्या अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आड येत नसेल ? लेखक-कलावंतांनी कसे जगले पाहिजे, कसा विचार केला पाहिजे, वगैरे सांगणारे बरेच असतात. इथे फेसबुकावरही ते असतीलच. पण त्या मानाने आरोग्यपूर्ण पद्धतीने चर्चात भाग घेणे,

आपल्यापेक्षा वेगळे विचार असणाऱ्यांवर न रागावणे हे का घडत नसावे, असा प्रश्न येतो. बरे, दुसऱ्या कोणाशी मतभेद व्यक्त करून नको ते वेळ घालवणे म्हणावे तर ते स्वतःही फारशा आरोग्यवर्धक चर्चा सुरू करताना दिसत नाहीत. प्रत्येक विषयावर प्रत्येकाने बोलले पाहिजे किंवा तसे प्रत्येकाला बोलता येईल, असे नव्हे पण साधक-बाधक विचारविनिमयाचे खुले वातावरण फारसे तयार होताना दिसत नाही. खरोखर डॉक्टर असणारे वा त्या तोडीचे असणारे यांचे तसे फारसे प्रयत्न दिसत नाहीत. काय असावीत कारणे ? काही संभाव्य कारणे खाली देत आहे –

१ स्वतःचे प्रतिमाभंजन होण्याचा धोका वाटणे.

२ झाकली मूठ सव्वा लाखाची.

३ आपले काम सोडून कुठे वेळ घालवत बसा.

४ या टोळीबहादरांच्या जगात न बोलणे हेच शहाणपणाचे आहे.

५ राजकारणाचे विषय सोडून हवेय कुठे काही कुणाला.

६ जे कमावलेय ते घालवून बसायला नको.

७ समविचारी लोकांशी वेगळ्या मार्गांनी बोलता येते – इथे नको.

--- आणखीही काही कारणे असतील, कुणाला सुचल्यास द्यावीत. आता एक म्हणजे या पोस्टचा विषयच बेसलेस आहे, असे कुणी म्हणू शकते. जे लिहिले ते तथ्यहीन आहे, असेही कुणाला वाटू शकते. मी फार बुद्धिमान आणि सर्वज्ञानी आहे, असे मला कधीच वाटत नाही. ये भी चलेगा !

--- ००० ---

५४

विचार

एका चॅनेलवर एक फारच उद्धोधक तुकडा पाहायला मिळाला. ते दृश्य आपल्या शेजारच्या देशातले होते. तिथल्या टीव्हीवर एक राजकीय चर्चा चालली होती. दोन कसलेले विचारवंत चर्चा करत होते. त्यांतल्या एकाला लौकरच हे लक्षात आले की आता वैचारिक चर्चेची मर्यादा संपलेली आहे. त्यामुळे त्याने त्यांच्या माजी पंतप्रधानाबद्दल एक शिवी वापरली ! झाले ! वैचारिक क्षेत्र ओलांडून ती चर्चा शारीरिक क्षेत्रात गेली ! गुद्दागुद्दीच सुरू झाली ! सत्य गाठायचेच हा दोघांचाही निर्धार असल्याने आता इलाज राहिला नाही ! मग इतरांना मध्ये पडून त्यांना सत्यापासून लांब करावे लागले !

असे वैचारिक प्रयत्न आपल्याकडेही टीव्हीवर वा प्रतिनिधीगृहांत झाल्याचे समजते. खूपच पुढारलेल्या देशांतही शेवटी हेच मार्ग चोखाळावे लागतात असे अनेकदा दिसून आलेले आहे, म्हणतात. तेवढे आपापल्या विचारांशी एकनिष्ठ आणि निःशंक असे तगडे विचारवंत असले तरच हे क्वचित जमून जाते, असे म्हणतात. त्या मानाने महाराष्ट्रातले विचारवंत हे लेचेपेचेच असतात, असे म्हणावे लागते. विचारासाठी मरा वा मारा याला ते सहसा तयार होत नाहीत ! खरे तर सर्वच राजकीय विचारवंतांनी व्यायामशाळा आणि उत्तम आहार या बाबतीत आग्रहीच राहायला हवे. सहिष्णुतेच्या गप्पा मारत मॅगळट जगण्याचे समर्थन करणे हे सत्यापासून पळ काढणेच आहे !

मला लोक म्हणतात की तुम्ही राजकीय बाजू घेत नाही, सत्याच्या शोधात भाग घेत नाही, हा तुमचा पळपुटेपणाच नुसता नाही तर तुम्हाला एकूण समाजाबद्दलच बेफिकिरी असण्याचे हे लक्षण आहे ! पण, मी खरे ते सांगतो – आयुष्यात कधीच मी व्यायामशाळेचे तोंडही पाहिलेले नाही ! एका गुद्यात गारद होणारा असा मी माणूस आहे ! करणार काय ? निवडणुकीच्या वेळी लपत-छपत केंद्रावर जाऊन गुप्तपणे मतदान करून येणे एवढीच माझी कुवत आहे !

विचाराने सत्य गाठायचे तर तुमच्या मागे एखादी मोठी संघटना हवी, पक्ष हवा, सैन्य वा टोळी हवी, हे बेसिक सत्य समजण्याइतकी वैचारिकता नक्कीच माझ्याकडे आहे ! (आणि अशा सामूहिक सत्याची आवड ही माझ्या वैचारिक स्वभावातच नाहीय हो !)

--- ००० ---

५५

सूर्यवादळे

एका हिंदी वाहिनीवर अशी बातमी चालू आहे की सूर्याचे उत्तर ध्रुव आणि दक्षिण ध्रुव यांत उलटापालट होत असून येत्या काही महिन्यांतच ही घटना घडणार आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर सूर्यवादळे निर्माण होणार असून त्यांत पृथ्वी भाजून निघण्याचा धोका आहे !

या एवढ्या मोठ्या बातमीचा इतर वाहिन्यांना काही पत्ताच नाही !

कशाला आता त्या निवडणुका आणि ते राडे आणि ते एकमेकांच्या द्वेषांत जळणे ? मस्तपैकी सगळे डबे घेऊन जाऊ ट्रिपला आणि म्हणू गाणी ' तेरा नाम रहेगा रोशन -- '

--- ००० ---

५६

काठी

सकाळी फिरायला बाहेर पडलो होतो. येताना माझी सूर्याकडे पाठ होती. समोरून येणाऱ्यांवर ऊन पडत होते. ठीक होते वातावरण. तेवढ्यात समोरून एक सुमारे माझ्याच वयाचा माणूस मला येताना दिसला. त्याच्या हातात एक चकचकीत चॉकलेटी पॉलिश असलेली काठी होती. ती तो त्याच्या डोक्यावरून कलात्मकतेने फिरवत होता. ती मस्त चमकत होती. मी घाबरलो. पूर्वी एका वेड्याने निष्कारण त्याच्या हातातला पट्टा फिरवत बकलच्या बाजूने माझ्या डोक्यात हाणला होता. आठ टाके पडले होते ! मोठा उपद्राप झाला होता. हाही तसाच तर नसेल ? काठी मस्त चमकतीय साल्याची ! करावे

काय ? म्हटले आपण पूर्ण सावध राहू. काही नाही होणार. तो जवळ आला तशी त्याने काठी थांबवली आणि ती एका हातात घेतली. दुसऱ्या हाताने माझ्याशी हस्तांदोलन करत तो हसत म्हणाला, “ बऱ्याच दिवसांनी दिसताय – ठीक आहात ना ? ” “ उत्तम ! ” मी म्हणालो. “ भूक लागतीय ना ? झोप लागतीय ना ? ” त्याने विचारले. मी अत्यानंदाने, “ हो ” म्हणालो. मग, पुढे म्हणालो, “ एकमेकांबद्दल आपण सदिच्छा ठेवायच्या – बाकी चिंताच नाही करायची ! – ” यावर तो माणूस मस्त हसला. “ बरोबर आहे – ” असे म्हणून, हसून, पुन्हा काठी फिरवत तो पुढे गेला. तो जरा लांब जाईपर्यंत मी लक्ष ठेवले.

हल्ली सालं वेडा आणि शहाणा यातला फरकच कळत नाही – असे मनाशी म्हणत मीही निघालो.

--- ००० ---

तो पेपर त्याने पैसे भरून फेरतपासणीला टाकला. एकेक गुणाने आयुष्य बदलणार होते. निकाल येईपर्यंत पूर्ण कुटुंबाचा जीव टांगणीला लागला. आणि कमाल झाली ! एक गुण वाढवून मिळाला ! आता बहुतेक जगण्यात त्याला हवा तो रस्ता मिळण्याची शक्यता होती. ही तर सुरुवात होती. आणखीही असे कितीतरी प्रसंग येणार होते. यही तो है लाईफ म्हणून कोट्यवधी मुलांनी आणि त्यांच्या कुटुंबियांनी हे स्वीकारलेले होते. खरे तर स्वीकारायचा प्रश्नच नव्हता. हे असेच असणार होते.

अनेक स्पर्धातून तो पार पडत गेला. पूर्वजांची पुण्याई म्हणून त्याला हुशार जनुकनकाशा मिळाला होता. शेवटी नोकरी मिळाली ती प्रचंड पॅकेजवाली ! त्याला वेळच नसे. सगळे मान देत. नातेवाईकांना वाटे की हे कालचे पोरगे आपल्या समोर वाढत गेले आणि आज आता आपल्यांतले सर्वात जास्त भरभराट मिळवणारे झाले ! आपल्याला वाटते की डॉक्टर पाच मिनिटांत देतो लिहून औषधे आणि त्याचे घेतो पाचशे रुपये ! पण ही त्याच्या पाच मिनिटांना किंमत येण्यासाठी त्याने आणि त्याच्या कुटुंबियांनी प्रचंड त्रास घेतलेला आहे, धोके पत्करलेले आहेत, ताण सहन केलेले आहेत, हे सगळे लक्षात घ्यावे लागते.

त्याला हे कळत नसे की काळ काहीसा कमी वेगाने चालतो की त्याचा स्वतःचा वेग सतत वाढण्याच्या प्रयत्नात आहे. यानंतरची दहा वर्षे आपण मनात आणले तर पाचच वर्षांत पूर्ण करू शकतो असे त्याला वाटे.

जाताना एखाद्या दालनात त्याला फुलांचे ताटवे आणि बर्फाचे डोंगर दिसत. या निसर्गाचा आनंद भराभर आणि भरपूर डोक्यात भरून घ्यावा आणि आपल्या मुख्य कामाकडे वळावे असे त्याला वाटे. नुसतेच मुख्य काम म्हटले तर त्याला शीण जास्त येई त्यामुळे त्याला निसर्गाची अशी मदत लागे. त्यासाठी इतक्या लांब यावे लागते आणि इतका वेळ जातो हे त्याला खटके. एखाद्या दालनात त्याला अपघातात तुटलेले रक्ताळलेले अवयव दिसत. हे असले कशाला घडत असते उगीचच असे त्याला वाटे. जगण्यात असे घटनांचे, काही लोकांच्या स्वभावांचे विक्षेप का येतात निष्कारण या निरुत्तर करणाऱ्या प्रश्नाने त्याला त्रासायला होई.

बंगला, गाडी, सुखसोयी आणि समाजातला उच्च स्तर हे त्याला आणि त्याच्या पुढच्या पिढ्यांना मिळणे आवश्यक होते. तरीही मुलाला बायको कशी मिळेल, मुलीला नवरा कसा मिळेल याची त्याला खात्री नसे. ते सगळे परफेक्ट मॅच

होणारे, मस्त ट्यूनिंगवाले व्हावे यासाठी काही वेगळे कष्ट घ्यायचे असतील तर त्याची तयारी असे. पण अनेक वेळा अनिश्चिततेच्या जाणिवेने तो अस्वस्थ होई.

मध्येच एकदा मधुमेह कळला मग बीपी कळला. दिस इज पार्ट ऑफ लाईफ असे तो म्हणत असला तरी कशाला असावा हा असा पार्ट ऑफ लाईफ, असे त्याला वाटे. आपण सरळ आपल्या मार्गाने स्वकष्टाने जात असताना आपल्या सुखांना असे ब्रेक लागणे हा त्याला अन्याय वाटे. पत्नी होती फॅशनेबल पण ती त्याची काळजी घेई.

तसे तर आपण आणखीही खूप काही करू शकलो असतो पण साला वेळ कमी असतो आयुष्यात हा विचार आल्यावर त्याला अचानक आकाश हेच एक गूढ असल्याचे जाणवे. सदोदित वर असणारे.

बासष्टाव्या वर्षीच त्याला थकवा आला आणि हे आता संपेल की काय असे वाटू लागले. काहीतरी प्रचंड अर्धवट राहिले आहे असे वाटू लागले. च्यायला म्हणजे खरे तर हे एक नुसतेच औट घटकेचे राज्य होते तर – या विचाराने त्याचा निद्रानाश झाला. डॉक्टर म्हणाले की मनाचा फार वापर करता तुम्ही !

--- ००० ---

मराठी कविता

तुकारामानंतर स्वतःला भिंगाखाली
घेण्याच्या वाटेवर कोण चालले
नावे मरोत प्रश्न तरी विचारायला नको
नावे संघर्षाची खाण असतात
कविता म्हणजे नावे नव्हेत

सामाजिक राजकीय तर ठीकच
त्यांची स्वप्ने ठरलेली होती आहेत
इतरांना कंटाळा आला तरी
त्यांना येत नाही हीच त्यांची प्राप्ती

बाकी शेकडो हजारो काय करत राहिले
करत राहिले चर्वण
व्यक्तिगत आणि सामाजिक
यांतल्या द्वंद्याचे स्वतःच्या सुखदुःखांचे
मूडसचे उदात्त कल्पनांचे
कसे जगायला हवे ते कळण्याचे
मला कळतेय पण त्यांना कळत नाहीय याचे

स्वतःची मते नैतिक कल्पना दिसणाऱ्या
समस्यांवरची निराकरणे
आणि सौंदर्यासक्ती आणि आईचे प्रेम
सारांश म्हणजे सारांशच जगण्याचे
ठरवून उगाळत राहिले सदोदित
आपटत राहिले सह्याद्रीच्या कड्यांवर
आणि गात राहिले अभिमानाने
आम्हीच विचारवंत आम्हीच प्रेषित

कधी लढ म्हणा कधी देणाऱ्याचे

हातच घ्या कधी शंभरदा प्रेम करावे
हे भिल्लासारखे अचूक सांगत राहा
कधी घामाचे गोडवे गा
कधी विठ्ठलाचे गा
मुख्य म्हणजे काही ना काही
उदात्तगिरी करून
जिंकत राहा अस्मितांची डबकी
सांगत राहा आम्ही शूर आम्ही दिलदार
आम्ही प्रेमळ आम्हीच धडा शिकवणारे
थोडक्यात म्हणजे आमचीच लाल असे

कविता करणे कविता सुचणे
या आत्मप्रौढीत मशगूल
कौशल्ये आत्मसात केलेले जादूगारच जणू
सदोदित भोळ्याभावड्या
गीतरचनेच्या स्तरावर राहणारे
नाजुक हळवे भावनाशील
गदगदणारे रडणारे क्रोधाने
लाल होत पिडझा खाणारे

कधी अलंकार कधी प्रतिमांची झुंबरे
लयदार वळणदार सेक्सी असण्याचे
बंधन पाळणारी दृष्टी बाळगणारे दिलखेचक
झब्बे घालून चिंतनशील दुर्वोध डोळ्यांचे
जुन्यांना पठडी म्हणणारे
पण नव्यांना झाडून हाकलायला हवे
ही जुन्यांचीच पठडी नेटाने चालवणारे

कधी विद्वत्ता कधी भाषाप्रभुत्व
कधी फील्डिंग लावून पारितोषिके
कधी टोळ्या करून एकमेकांना

वाहवा करणारी कविता प्रसवणारे

थरथरते ओठ थरथरते हात उद्विग्न
मस्तक माणुसकीचे स्वमताचे कवच
भरगच्च पुनरावृत्त्या भावनांच्या रेलचेलींची
श्रीमंती यांत सतत लडबडणारी बडबडणारी

कविता मुख्यतः बाहेरख्याली असणारी
हावरट
कोणत्याही मुळे हलवणाऱ्या मानवी
समस्यांची आच निकड नसलेली
आत्ममग्न खुश दुःखी कविता
व्हारायटी स्टोअर्स असलेली
--- ००० ---

(माझा संग्रह ' पाहणे ' – पान १२५.)